

№71 2025

Annali d'Italia

ISSN 3572-2436

Annali d'Italia (Italy's scientific journal) is a peer-reviewed European journal covering top themes and problems in various fields of science.

The journal offers authors the opportunity to make their research accessible to everyone, opening their work to a wider audience.

Chief editor: Cecilia Di Giovanni

Managing editor: Giorgio Bini

- Hoch Andreas MD, Ph.D, Professor Department of Operative Surgery and Clinical Anatomy (Munich, Germany)
- Nelson Barnard Ph.D (Historical Sciences), Professor (Malmö, Sweden)
- Roberto Lucia Ph.D (Biological Sciences), Department Molecular Biology and Biotechnology (Florence, Italy)
- Havlíčková Tereza Ph.D (Technical Science), Professor, Faculty of Mechatronics and Interdisciplinary Engineering Studies (Liberec, Czech Republic)
- Testa Vito Ph.D, Professor, Department of Physical and Mathematical management methods (Rome, Italy)
- Koshelev Andrey Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology and Journalism (Kiev, Ukraine)
- Nikonov Petr Doctor of Law, Professor, Department of Criminal Law (Moscow, Russia)
- Bonnet Nathalie Ph.D (Pedagogical Sciences), Faculty of Education and Psychology (Lille, France)
- Rubio David Ph.D, Professor, Department of Philosophy and History (Barcelona, Spain)
- Dziejcz Stanisław Ph.D, Professor, Faculty of Social Sciences (Warsaw, Poland)
- Hauer Bertold Ph.D (Economics), Professor, Department of Economics (Salzburg, Austria)
- Szczepańska Janina Ph.D, Department of Chemistry (Wrocław, Poland)
- Fomichev Vladimir Candidate of Pharmaceutical Sciences, Department of Clinical Pharmacy and Clinical Pharmacology (Vinnytsia, Ukraine)
- Tkachenko Oleg Doctor of Psychology, Associate Professor (Kiev, Ukraine)

and other experts

500 copies

Annali d'Italia

50134, Via Carlo Pisacane, 10, Florence, Italy

email: info@anditalia.com

site: <https://www.anditalia.com/>

CONTENT

BIOLOGICAL SCIENCES

- Fatma Huseynova,
Shahla Aliyeva, Zivar Abseynova,
Ilhama Masimova, Aynura Abbasli***
STUDY OF THE EFFECT OF HUMAN URINE ON
THE DEVELOPMENT OF LEISHMANIA
PARASITES IN VITRO 4

ECONOMIC SCIENCES

- Klaudia Lipi, Aida Mosko***
THE IMPACT OF TECHNOLOGY AND
DIGITIZATION ON THE BANKING INDUSTRY.
A THEORITICAL ANALYSES OF ALBANIAN
BANKS 8

JURISPRUDENCE

- Humbatov Musa***
FEATURES OF THE IMPOSITION OF CRIMINAL
PUNISHMENTS AND THE EXECUTION OF
THEIR PUNISHMENTS ON JUVENILES IN THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN 21

MEDICAL SCIENCES

- Rustamov Elshan Anva,
Arkhmammadova Gulshan Mubariz,
Gurskaya Narmina Azad***
IMPROVEMENT OF FUNCTIONAL
PROPERTIES OF PARTIALLY REMOVABLE
PROSTHESES 33

POLITICAL SCIENCES

- Kubarev V.V.***
ETHNOPOLITICAL TRANSFORMATION OF
RUSSIA 35

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

- Anna Gvetadze***
MAPPING THE LINKS BETWEEN STIGMA,
PRESSURE, AND CONFORMITY IN GEORGIAN
SOCIETY 51
- Kamala Ramazanova***
THE EFFECT OF CREATIVE ACTIVITIES ON
EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE
PRESCHOOL AGE..... 57

- Roshchupkina Diana***
GAMIFICATION AND TRANSFORMATIONAL
GAMES AS A RESOURCE FOR STUDENTS'
PERSONAL WELL-BEING 61

TECHNICAL SCIENCES

Khasankhon Yusupkhujaev

BENCHMARKING PRE-TRAINED OPEN-SOURCE LARGE LANGUAGE MODELS FOR UZBEK: EVALUATING PERFORMANCE IN A LOW-RESOURCE SETTING ACROSS TRANSLATION, COMPREHENSION, AND GENERATION 65

BIOLOGICAL SCIENCES

STUDY OF THE EFFECT OF HUMAN URINE ON THE DEVELOPMENT OF LEISHMANIA PARASITES IN VITRO

Fatma Huseynova

PhD in medical sciences

V.Akhundov Scientific Research Medical Preventive Institute

Baku, Azerbaijan

Shahla Aliyeva

PhD in biological sciences

V.Akhundov Scientific Research Medical Preventive Institute

Baku, Azerbaijan

Zivar Abseyanova

V.Akhundov Scientific Research Medical Preventive Institute

Baku, Azerbaijan

Ilhama Masimova

V.Akhundov Scientific Research Medical Preventive Institute

Baku, Azerbaijan

Aynura Abbasli

V.Akhundov Scientific Research Medical Preventive Institute

Baku, Azerbaijan

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ УРИНЫ НА РАЗВИТИЕ ПАРАЗИТОВ LEISHMANIA IN VITRO

Фатма Гусейнова

Кандидат медицинских наук

Научно-Исследовательский Институт

Медицинской Профилактики им. В.Ахундова

Баку, Азербайджан

Шахла Алиева

Кандидат биологических наук

Научно-Исследовательский Институт

Медицинской Профилактики им. В.Ахундова

Баку, Азербайджан

Зивар Абсейнова

Научно-Исследовательский Институт

Медицинской Профилактики им. В.Ахундова

Баку, Азербайджан

Ильхама Масимова

Научно-Исследовательский Институт

Медицинской Профилактики им. В.Ахундова

Баку, Азербайджан

Айнура Аббаслы

Научно-Исследовательский Институт

Медицинской Профилактики им. В.Ахундова

Баку, Азербайджан

Abstract

Leishmaniasis, a parasitic disease caused by the protozoan *Leishmania*, is endemic in many parts of the tropical and subtropical regions of the world. In vitro culture of *Leishmania* parasites plays an important role in the diagnosis and treatment of leishmaniasis, as well as in research into vaccine and drug development. Unfortunately, long-term cultivation of *Leishmania* parasites usually leads to a decrease in infectivity. Promastigotes maintained in vitro culture gradually lose their infectivity. Therefore, researchers are faced with the task of optimizing the culture medium to increase the infectivity and virulence of *Leishmania* parasites in vitro. Several studies have reported a stimulatory effect of human urine on *Leishmania* promastigotes. Human urine has been shown to increase the infectivity and proliferation of *Leishmania* parasites. The potential of urine to act as an alternative to expensive fetal bovine serum has also been investigated.

Аннотация

Лейшманиоз, паразитарное заболевание, вызываемое простейшим *Leishmania*, является эндемичным во многих частях тропических и субтропических регионов мира. Культивирование паразитов *Leishmania in vitro* играет важную роль в диагностике и лечении лейшманиоза, а также в исследованиях по разработке

вакцин и лекарств. К сожалению, длительное культивирование паразитов *Leishmania* обычно приводит к снижению инфекционного потенциала. Промастиготы, поддерживаемые в культуре *in vitro*, постепенно теряют свой инфекционный потенциал. Поэтому перед исследователями стоит задача оптимизировать среду культивации для повышения инфекционности и вирулентности паразитов *Leishmania* в условиях *in vitro*. В некоторых исследованиях сообщалось о стимулирующем эффекте человеческой урины (мочи) на промастиготы *Leishmania*. Выявлено, что человеческая моча увеличивает инфекционность и пролиферацию паразитов *Leishmania*. Также изучалась способность урины выступить альтернативой дорогостоящей сыворотке плода теленка.

Keywords: leishmaniasis, *Leishmania* parasites, cultivation, *in vitro*, urine, nutrient media, promastigotes, FCS.

Ключевые слова: лейшманиоз, паразиты *Leishmania*, культивирование, *in vitro*, урина, питательные среды, промастиготы, FCS.

Введение

Лейшманиоз — паразитарное заболевание, поражающее большие популяции во многих регионах мира. Двенадцать миллионов человек инфицированы *Leishmania*, и 350 миллионов человек подвергаются риску заражения в 88 странах мира. Заболевание вызывается простейшими паразитами, принадлежащими к роду *Leishmania*, которые передаются москитами *Phlebotomus* spp. Существует более 20 видов возбудителя заболевания, а переносчиками его являются более 30 видов москитов. До сегодняшнего дня вакцина от лейшманиоза не разработана, также требуется разработка новых препаратов для лечения.

Культивирование паразитов *Leishmania in vitro* играет важную роль в исследованиях по разработке вакцин и лекарственных препаратов, а также в диагностике и лечении лейшманиоза [17].

Основная часть

Для культивирования *Leishmania* использовались различные культуральные среды; их можно разделить на 2 основные категории: двухфазные и жидкие монофазные среды [11]. Двухфазным культуральным средам нужна дефибринированная кроличья кровь. Это - важный фактор для размножения паразитов, который позже был обогащен бактериологическими добавками, такими как настойка сердца и мозга. В двухфазных средах жидкая фаза добавляется к твердой фазе. Для большинства жидких сред может потребоваться сыворотка плода теленка (FCS) или лизат эритроцитов, в качестве существенного фактора для выживания и репликации паразитов. Некоторые недавние исследования предложили жидкую среду без сыворотки [1, 11, 13].

Однако при длительном культивировании паразитов *in vitro* с использованием этих сред было обнаружено, что инфекционность со временем снижается, хотя размножение паразитов поддерживалось. Инфекционность этих паразитов начинает снижаться после двух пассажей. Таким образом промастиготы, поддерживаемые в культуре *in vitro*, постепенно теряют свой инфекционный потенциал во время длительной культивации (с третьего по десятый пассаж). Поэтому были проведены исследования для повышения инфекционности и вирулентности паразитов *Leishmania* в культуре *in vitro* [6, 9, 16].

В одном исследовании было показано, что инфекционность и вирулентность изменяются в зависимости от вида паразита и используемой среды [16]. В другом исследовании было обнаружено, что инфекционность промастигот *Leishmania brasiliensis* увеличивается, когда они подвергаются тепловому шоку. Исследователи пытались повысить инфекционность паразитов *Leishmania*, которые долгое время культивировались *in vitro* и имели низкую инфекционность [4, 6, 9, 16]. Промастиготы *L.brasiliensis* подвергались тепловому шоку путем изменения температуры их культуры с 26°C до 34°C [16]. Для сохранения инфекционности *in vitro* использовалась полностью определенная бессывороточная среда. Также были предприняты попытки повысить инфекционность паразитов путем совместного культивирования с макрофагами J774.

Несколько исследований показали стимулирующий эффект человеческой урины (мочи) на промастиготы *Leishmania* [7, 12]. При добавлении человеческой мочи было обнаружено, что питательная среда Schneider's *Drosophila* увеличивает пролиферацию различных видов паразитов *Leishmania*. Другое исследование поставило под сомнение, может ли моча здорового донора-человека, пациента с нефритом и нескольких типов животных быть альтернативой сыворотке плода теленка (FCS) для культивирования *L.donovani in vitro*. Результаты показали, что моча не является допустимой альтернативой FCS, но может использоваться для увеличения пролиферации в культурах *L.donovani* [12]. В одном исследовании было установлено, что ксантин может стимулировать рост паразитов в культурах, содержащих мочу [18]. Во многих исследованиях сообщалось об использовании человеческой мочи в качестве дополнительного материала для культивирования лейшманий и трипаносом [5].

Нет никакой информации о влиянии мочи на инфекционность паразитов *Leishmania*. Целью исследования, проведенного Allahverdiyev AM et al. [2] было изучение влияния питательной среды, содержащей человеческую мочу, на инфекционность различных видов паразитов *Leishmania* (*L.tropica*, *L.infantum*, *L.donovani* и *L.major*). В данном исследовании промастиготы *Leishmania tropica*, *L.infantum*, *L.donovani* и *L.major* культивировали при 27°C в культуральных колбах, содержащих среду RPMI 1640 с добавлением 10% FCS (Sigma), L-глутамин (Sigma) и гентамицин (80 мкг/мл).

Рост промастигот контролировали с помощью инвертированного микроскопа.

Образцы мочи были собраны у 20 здоровых подростков-добровольцев, которые жили в схожих условиях. Образцы мочи были взяты утром до употребления какой-либо пищи или питья. Все образцы мочи были стерилизованы фильтрацией. После инкубации в течение 24 часов среды культур экспериментальной группы были дополнены различными концентрациями мочи. Паразиты инкубировались в среде, дополненной 25% мочи, в течение 96 часов при 27°C.

Анализ влияния мочи показал, что индексы пролиферации были значительно выше в культуральной среде, дополненной человеческой мочой (*L.tropica* = 38,17 ± 5,12, *L.donovani* = 34,74 ± 5,6, *L.major* = 34,22 ± 4,66 и *L.infantum* 35,88 ± 6,40), чем в контрольной группе. Индексы инфицирования составили 13 ± 1,7 для *L.tropica*, 55 ± 2,2 для *L.infantum*, 41 ± 3,14 для *L.donovani* и 49 ± 3,26 для *L.major*.

Это исследование показало, что человеческая моча в культуре паразитов повлияла на инфекционность и пролиферацию всех четырех типов паразитов *Leishmania*, которые были исследованы *in vitro*. Исследование также выявило, что пролиферация и инфекционность паразитов увеличиваются в среде, содержащей мочу.

По мнению разных авторов концентрации мочи более 5% могут подавлять пролиферацию паразитов *Leishmania* [7]. Однако Allahverdiyev AM et al. [2] выявили, что промастиготы могут эффективно размножаться и расти в культуральных средах, содержащих относительно высокие концентрации мочи. Причина повышенного развития паразитов в культуре, содержащей 25% мочи, может зависеть от использования различных видов паразитов и типов культуральной среды.

В исследовании Iqbal J et al. [8] отмечается, что традиционно доступные среды не отвечают требованиям для массового культивирования паразитов *Leishmania*, для этого требуется сыворотка плода телят (FCS), которая очень дорогая и нелегко доступна на рынке. Сообщается, что человеческая моча оказывает стимулирующее действие на рост *Leishmania* при культивировании *in vitro*. Исследователи провели подробное исследование такого эффекта на изолятах *Leishmania* старого мира, вызывающих кожный лейшманиоз. Были опробованы различные концентрации мочи, и было обнаружено, что 1% стерильной мочи в питательной среде, дополненной сывороткой плода телят, дает максимальный рост. Замечено, что устаревшая моча оказывает меньшее стимулирующее действие на рост паразитов по сравнению со свежей мочой. Также наблюдается влияние мочи разных групп и установлено, что максимальный прирост дает моча 60-летних.

В исследовании Singh S et al. [15] возбудитель выращивается в бесклеточной среде с добавлением сыворотки плода телят (FCS). Сообщалось также, что моча человека и других видов млекопи-

тающих стимулирует рост видов *Leishmania*. Исследования с *Leishmania donovani* ранее не проводились. Поэтому исследователи изучили возможность культивирования промастигот *Leishmania donovani* в среде M199 с добавлением 10% человеческой мочи и сравнили фенотипические и генотипические признаки при добавлении мочи по сравнению с FCS. Кривая роста не показала существенной разницы в количестве промастигот в моче по сравнению с добавлением FCS. Лучший рост наблюдался в культурах с добавлением постменопаузальной мочи. Не было обнаружено разницы в антигенных полосах и паттерне RFLP, что указывает на отсутствие изменений в штамм специфичных признаках паразитов, культивируемых с человеческой мочой.

Несколько исследований показали стимулирующий эффект человеческой мочи на промастиготы *Leishmania* [3, 8, 10, 18]. При добавлении человеческой мочи было обнаружено, что культуральная среда Schneider's *Drosophila* увеличивает пролиферацию различных видов паразитов *Leishmania*. В том же исследовании было обнаружено, что культивирование амастигот, выделенных из хомяков, инфицированных *Leishmania*, в культуральной среде, содержащей мочу, увеличивает дифференциацию и пролиферацию промастигот по сравнению с контрольной группой [10]. Другое исследование поставило под сомнение, может ли моча здорового донора-человека, пациента с нефритом и нескольких типов животных быть альтернативой сыворотке плода телят (FCS) для культивирования *L.donovani in vitro*. Результаты показали, что моча не является допустимой альтернативой FCS, но может использоваться для увеличения пролиферации в культурах *L.donovani* [8].

В литературе отсутствует информация о влиянии мочи в культуре на инфекционность паразитов *Leishmania*. В исследовании Sharief AH et al. [14] были использованы две питательные среды с различными слоями для повышения скорости роста *Leishmania donovani in vitro*. В этом исследовании рассматривалось выращивание паразитов *Leishmania* в среде Novy-MacNeal-Nicole (NNN). Добавление женской человеческой мочи в эту среду усилило рост промастигот по крайней мере в 40 раз по сравнению с классической средой NNN. Такое значительное увеличение роста паразитов ранее было отмечено несколькими авторами, которые заменяли сыворотку мочой млекопитающих для усиления различных видов *Leishmania* [14, 15, 18]. Кроме того, Warburg A et al. [18] обнаружили, что 5% человеческой мочи содержали 10 мкл ксантина, что значительно усилило рост промастигот *Leishmania major in vitro*. С другой стороны, человеческая моча индуцировала увеличение числа промастигот при добавлении к агару из цельного жирного молока. Однако при добавлении мочи к обезжиренному молоку скорость роста промастигот статистически снижалась, что отражает ингибирующий и/или летальный эффект.

Анализ влияния мочи показал, что индексы пролиферации были значительно увеличены в питательной среде, дополненной человеческой мочой, до $12,84 \times 10^6$ паразитов/мл на 12-й день. С другой стороны, при наложении 5% свежей человеческой мочи количество промастигот увеличилось до $32,8 \times 10^6$ паразитов/мл на 4-й день и было отмечено дальнейшее увеличение до $58,5 \times 10^6$ паразитов/мл на 8-й день ($p=0,002$), до $137,8 \times 10^6$ паразитов/мл на 12-й день.

В литературе есть информация о том, что концентрации мочи, превышающие 5%, могут подавлять пролиферацию паразитов *Leishmania* [15]. Sharief AH et al. [13, 14] отмечают, что причина повышенного развития паразитов в культуре, содержащей 5% мочи, может зависеть от использования видов паразитов и типов питательной среды.

Заключение

Человеческая моча в культурах паразитов по-разному влияла на инфекционность и пролиферацию промастигот вида *L.donovani*. Дальнейшая идентификация компонентов, обнаруженных в моче, которые играют роль в инфекционности паразитов, может быть важна для понимания механизмов инфекционности в целом.

Список источников

1. Ali SA, Iqbal J, Ahmad B, Masoom M. A semisynthetic fetal calf serum-free liquid medium for in vitro cultivation of leishmania promastigotes. *Am J Trop Med Hyg.* 1998;59: 163-165. Link: <https://bit.ly/363pfKK>.
2. Allahverdiyev AM, Bagirova M, Elcicek S, Cakir Koc R, Oztel ON. Effect of Human Urine on Cell Cycle and Infectivity of Leishmania Species Promastigotes In Vitro. *Am J Trop Med Hyg.* 2011;85: 639-643. Link: <https://bit.ly/3p9m0sy>.
3. Armstrong TC, Patterson JL. Cultivation of *Leishmania braziliensis* in an economical serum-free medium containing human urine. *J Parasitol.* 1994;80: 1030-1032. Link: <https://bit.ly/3iDMzUy>.
4. Campos MB, De Castro Gomes CM, de Souza AA, Lainson R, Corbett CE, Silveira FT. In vitro infectivity of species of *Leishmania* (*Viannia*) responsible for American cutaneous leishmaniasis. *Parasitol Res.* 2008;103:771-776. doi: 10.1007/s00436-008-1039-8.
5. Castro H, Romao S, Carvalho S, Teixeira F, Sousa C, Tomas AM. Mitochondrial redox metabolism in trypanosomatids is independent of trypanredoxin activity. *PLoS ONE.* 2010;5:e12607. doi: 10.1371/journal.pone.0012607.
6. Dey T, Afrin F, Anam K, Ali N. Infectivity and virulence of *Leishmania donovani* promastigotes: a role for media, source, and strain of parasite. *J Eukaryot Microbiol.* 2002;49:270-274. doi: 10.1111/j.1550-7408.2002.tb00369.x.
7. Howard MK, Pharoah MM, Ashall F, Miles MA. Human urine stimulates growth of *Leishmania* in

vitro. *Trans R Soc Trop Med Hyg.* 1991;85:477-479. doi: 10.1016/0035-9203(91)90226-o.

8. Iqbal J, Jamshid M, Ahmed B, Bukhari I, Bashir S, et al. Some studies on human urine as promoter for the growth of *Leishmania* in vitro. *Pak J Pharm Sci.* 2006;19: 152-155. Link: <https://bit.ly/3c2LXqi>.

9. Mirjalili A, Sarkari B. Isolation of infective promastigotes of *Leishmania major* from long-term culture by cocultivation with macrophage cell line. *Biologicals.* 2005;33:257-260. doi: 10.1016/j.biologicals.2005.06.002.

10. Ozbilgin A, Zeyrek F, Limoncu ME, Tabak T, et al. Comparison of culture media in the isolation and diagnosis of cutaneous leishmaniasis. *African Journal of Microbiology Research.* 2010;4: 1038-1104. Link: <https://bit.ly/3iBdlg4>.

11. Rodrigues Ide A, da Silva BA, dos Santos AL, Vermelho AB, Alviano CS, et al. A new experimental culture medium for cultivation of *Leishmania amazonensis*: its efficacy for the continuous in vitro growth and differentiation of infective promastigote forms. *Parasitol Res.* 2010;106: 1249-1252. Link: <https://bit.ly/3p8tnka>.

12. Shamsuzzaman SM, Furuya M, Korenaga M, Imamura K, Hashiguchi Y. Use of urine samples from healthy humans, nephritis patients or other animals as an alternative to fetal calf serum in the culture of *Leishmania (L.) donovani* in vitro. *Ann Trop Med Parasitol.* 1999;93:613-620. doi: 10.1080/00034989958113.

13. Sharief AH, Khalil EAG, Omer SA, Abdalla HS. Innovative serum-free medium for in vitro cultivation of promastigote forms of *Leishmania* species. *Parasitol Int.* 2007; 57: 138-142. Link: <https://bit.ly/3qF8kGa>.

14. Sharief AH, Khalil EAG, Suliaman SM. In vitro cultivation of *Leishmania donovani* promastigotes: Growth potential of human urine as replacement of fetal calf serum. *Ann Syst Biol.* 2021;4(1): 001-004. DOI: 10.17352/asb.000010.

15. Singh S, Mohapatra DP, Sivakumar R. Successful replacement of fetal calf serum with human urine for in vitro culture of *Leishmania donovani*. *J Commun Dis.* 2000;32: 289-294. Link: <https://bit.ly/2Me09So>.

16. Smejkal RM, Wolff R, Olenick JG. *Leishmania braziliensis panamensis*: increased infectivity resulting from heat shock. *Exp Parasitol.* 1988;65:1-9. doi: 10.1016/0014-4894(88)90101-4.

17. Visvesvara GS, Garcia LS. Culture of protozoan parasites. *Clin Microbiol Rev.* 2002;15:327-328. doi: 10.1128/CMR.15.3.327-328.2002.

18. Warburg A, Gelman S, Deutsch J. Xanthine in urine stimulates growth of *Leishmania* promastigotes in vitro. *J Med Microbiol.* 2008;57:136-138. doi: 10.1099/jmm.0.47419-0. Link: <https://bit.ly/3bVG6Tw>.

ECONOMIC SCIENCES

THE IMPACT OF TECHNOLOGY AND DIGITIZATION ON THE BANKING INDUSTRY. A THEORITICAL ANALYSES OF ALBANIAN BANKS

Klaudia Lipi

*Doctor of Finance
Fan S. Noli University
Korçë, Albania*

Aida Mosko

*Doctor of Finance
Fan S. Noli University
Korçë, Albania*

Abstract

This study examines the impact of technology and digitalization on the banking industry, analyzing electronic services as a new strategic vision within the Albanian banking sector. The literature review focuses on "*Electronic Banking Services and Their Use in Albania*," providing a deeper understanding of the challenges and opportunities brought by information and communication technologies, which enable innovative strategies for customer-centric value creation.

A key aspect of this research is assessing the complexity of electronic services adopted by Albanian banks to enhance organizational and financial investments. Digital platforms are leveraged to promote financial services, offer clients real-time account updates, and facilitate transactions. Contractually, banks integrate digital products, transferring contractual processes and transaction execution to online networks. The study delves into critical questions: *How effective is online banking in Albania, and how informed are citizens about these services? Can electronic services be classified as a public good, delivering significant benefits and convenience for both customers and bank employees?* Given that electronic services represent an evolution in distribution systems, they play a central role in market strategies and organizational models.

This article provides a theoretical overview of artificial intelligence models implemented in the banking sector internationally and contrasts these frameworks with insights derived from Albanian literature. The study does not engage in statistical modeling but instead offers a conceptual comparison of practices and trends.

Keywords: Banking digitalization, electronic services, digital transformation, customer experience, banking strategy, financial industry, Albanian banks, e-banking, technological innovation.

INTRODUCTION

In recent decades, digital transformation has fundamentally changed the way the banking industry operates around the world. Technological advances have brought about profound changes in the way financial services are delivered, improving operational efficiency and customer experience. In this context, banks are faced with the need to adapt their business models to new market demands and to take advantage of the opportunities offered by modern technology.

This transformation process is not just a digitization of operations or marketing, but a radical change in the way financial institutions connect with customers and develop their services, focusing on new skills and experiences that strengthen the connection with users (Kolleshi & Golemi, 2024). In Albania, the process of digitization of the banking sector has gained a significant boost, driven by efforts to improve access to financial services and increase the financial inclusion of the population. According to a SUERF report (2024), 93% of banks in Albania have created special departments for digital transformation, reflecting a strategic commitment to innovation and service improvement. The adoption of technologies such as mobile banking, e-banking platforms and APIs has changed the way we interact with customers and has paved the way for the integration of advanced technologies such as artificial intelligence and blockchain in the future.

The study focuses on the evolution of new channels, services and products that banks offer, as well as innovative trends that are changing the way customers interact with their banks. In the digital age, the customer experience takes on a key role, where interactions are faster, more personalized and more dynamic, adapting to the expectations of new users who demand not only speed, but also high security in their transactions (Ilollari & Kociaj, 2025). One of the main challenges that this paper addresses is the need for change in the way banking services are marketed to avoid losing "digital" customers, who are more demanding of channels and forms of interaction. Traditional banks face significant challenges in adapting their traditional channels to an environment where technology is constantly changing, while customers demand increasingly personalized and convenient services. At the same time, the digital security system should not only be protective, but also another reliable channel of interaction with customers (Kolleshi & Golemi, 2024; SUERF, 2024).

In addition, the world of financial services is changing at a rapid pace, driven by new consumer behaviors that demand more personalized and secure services. This constitutes an imperative for banking institutions to use digital transformation as a tool to promote business growth and remain competitive in the market (Waliullah et al., 2025). In the near future, the concept

of the traditional bank is expected to change fundamentally. Banks will transform into platforms that are more similar to technology companies such as Google, Facebook or Apple, where financial services will be integrated more naturally into the digital lives of users. This process will require a gradual approach, where complete digitization is not achieved immediately, but through a step-by-step implementation, respecting the size and business model of each institution (Kolleshi & Golemi, 2024).

The role of the Bank of Albania in this journey is key, creating the regulatory framework that supports innovation and security, as well as enabling the creation of new channels such as open banking, which open great opportunities for market entry and competition (Bank of Albania, 2024). Above all, the study aims to analyze the multidimensional impact of digitization in the Albanian banking sector, describing the evolution of channels and services, the challenges of digital security, as well as the need to improve the customer experience in an increasingly technologically demanding environment.

This description will provide a full understanding of the challenges and opportunities that digital transformation brings to the banking industry and will propose recommendations based on global best practices and the specifics of the Albanian market.

Reasons for choosing the topic

Technology and digitization in the banking industry have played a fundamental role in expanding banking services, in places and times that were previously unimaginable. The transaction load and the demand for services increase every day, which forces banks to strengthen their platforms, to ensure the security and stability needed for their customers. On the other hand, the growth of social networks, financial services outside the banking system, technology providers, telecommunications companies and retail companies are entering the financial services market, threatening a territory that for years has been the exclusive domain of banks.

Innovation is essential for banks to continue to develop new services and incorporate new technological and social trends into their banking offering, with the aim of improving people's experience.

The purpose of the study

Recognizing the role and impact that technology and digitization have in the banking sector, this paper requires us to interpret the new needs that customers have and show how the change in consumer habits, the penetration of the Internet and the expansion of new technologies have pushed financial entities to build their relationship with consumers, in order not to be left behind in an increasingly competitive market.

Objectives of the paper

- ✓ To demonstrate the trend towards digitization of the bank.
- ✓ To show the digital tools included in the last years in the bank.
- ✓ To show changes in consumer habits.
- ✓ To describe the importance of technology and digitization in the banking industry. The case of Albania.

Methodology of the study

The research defines the concept of digitization and highlights why digitization is important in the banking sector. In this way, the research explains the fundamental meaning of the transformation that digitization has brought to the sector.

By analyzing the digitalization processes and strategies of different banks, different approaches and objectives in the sector are revealed. Digital banking products and services offered in the Albanian banking sector are examined in detail, revealing developments and proliferation in areas such as mobile applications, internet banking and digital payments.

The study assesses customers' experiences in using digital banking channels and banks' efforts to provide user-friendly interfaces and personalized services. It also addresses data security and privacy measures in the banking sector with increased digitization and theoretically analyzes how banks protect customer data and ensure security.

It examines the integration of innovative technologies in the sector (blockchain, artificial intelligence, etc.) in the banking system and their impact on the sector, as well as discovers how banks adopt and plan to use the technology.

It will analyze the future trends of the sector by predicting how customers adopt digital banking services, what factors affect them and the expected changes in consumer behavior in the future. The research to be conducted in accordance with these objectives will help in the detailed understanding of the digitalization process in the Turkish banking sector and in predicting the future direction of the sector.

Importance of the Research

The importance of the digitalized banking sector and the areas in which it is used are increasing day by day. The study will undertake a mission to provide information to students and relevant institutions on this topic, explaining the process of the digitalized banking sector to date. The study will also be a useful resource for the banking sector and for the sectors that provide training on this topic.

1. LITERATURE REVIEW

1.1 Evolution from traditional to online banking

Digitalization and innovation are the most used words in any business. The banking sector is not exempt from the trends that define this new era, which many now dare to consider as the beginning of the Fourth Industrial Revolution (Pousttchi et al., 2018). The extent of digital finance is evident and traditional banking is witness to the way in which new actors are entering its territory without the slightest hesitation.

This adaptation is closely linked to the evolution of technology and its implementation in the homes and daily lives of users. It should be taken into account that this technological adaptation is related both to the price of devices which were initially not affordable for the general public and to the obstacle posed by the lack of trust in carrying out banking operations via the Internet, due to the lack of security on the part of customers.

This new banking format has rapidly gained followers, especially among the younger public, who are

dependent on new technologies and are less inclined to resist change (Zhou et al., 2021). To understand the migration to online banking, some of its advantages should be highlighted:

- Much more competitive interest rates, due to cost savings from these types of institutions, which have a simpler cost structure. This saving materializes in better prices for customers.
- The convenience of carrying out operations 24 hours a day, 365 days a year.
- No need to travel to an office to carry out services. The customer can carry out his operations from any place.
- Time savings for the customer, who does not need to wait in line or go to the branch.
- Speed in transactions, procedures are simpler when selecting online products.
- It enables easier comparison of different products that suit the user.

The evolution from traditional banking to online banking was not a process that happened overnight, but we can distinguish 3 phases to mark its development:

Phase I: Internal Bank Modernization from Manual to Automated Systems

In the last decades of the 20th century, many financial institutions began to take significant steps towards improving their efficiency through the automation of internal processes. Information management systems, customer databases and risk management applications were developed to replace manual records. This period, considered the embryonic phase of digitalization, was essentially internal and administrative, and affected mainly employees, not customers.

According to Gupta and Kohli (2006), during this period the use of ERP (Enterprise Resource Planning) systems became standard in banking institutions to ensure data integrity and sustainable financial management. This structural improvement was the first step towards the reorganization of banking services, although customer contacts continued to be based on physical interaction and printed documentation (Gupta et al., 2006, p. 687).

Phase II: First Customer Interaction

The early 2000s marked an important turning point, when banks began to build digital communication bridges with their customers for the first time. This phase was marked by the development of electronic banking (e-banking) and online banking services. Institutions began to understand the importance of providing services beyond the official branch hours, building web portals that allowed simple transactions such as checking balances, bank transfers, and online payments.

One of the main reasons for this development was the change in customer behavior, who increasingly demanded fast and secure access to their bank accounts.

Zhao et al. (2008) emphasize that in this phase, the trust factor was decisive for the adoption of electronic banking, and institutions that invested in cybersecurity had higher success in digitalization. This period also includes the creation of the first mobile phone applications, although their functionality was still limited.

Meanwhile, banks also began to offer electronic communication options via e-mail and later secured customer service platforms.

Phase III: Total digitalization

After 2010, technological development accelerated exponentially, bringing with it not only deep digitalization, but also the emergence of fully digital banks. In this phase, banking is no longer understood as an enterprise requiring a physical presence, but as a decentralized and cloud-based service, available through mobile devices and integrated with technologies such as artificial intelligence, blockchain and big data analysis.

Gomber et al. (2018) identify this transformation as a fintech revolution, where the bank's business model changes fundamentally: the focus shifts from products to user experience. Services such as biometric identity verification, automated lending and personalized personal financial management have become integral parts of new platforms such as Revolut, N26 and Monzo. These banks do not have physical branches, but operate entirely digitally, offering not only greater efficiency, but also greater transparency, personalization and scalability.

A later analysis by Dapp (2020) emphasizes that the banks of the future are destined to operate as digital ecosystems, where customers do not only require financial services, but integrated solutions for their economic needs through a single interface.

According to Vives (2029), online banks are no longer an extension of physical branches, but institutions built from the ground up on the basis of technology. They offer full services through digital channels and are characterized by a high degree of automation, transparency and operational flexibility (Vives, 2019). These banks represent a "platform" approach, where customer interaction is integrated with other financial technology (FinTech) services, such as mobile payments, virtual financial advice and biometric security services.

The evolution towards online banking has not been without challenges. Issues such as the reliability of digital systems, cybersecurity and the protection of personal data have become strategic priorities for banks that want to maintain the integrity and trust of consumers in the online environment (PwC, 2023). Furthermore, regulatory challenges have required continuous adaptation of business models to the international and national legal framework.

In Albania, the process of transition from traditional to online banking is underway, with several banks taking important steps towards the digitalization of products and services. The use of mobile applications and online platforms for services such as bill payments, applying for a loan or opening an account has seen significant growth in recent years, especially after the COVID-19 pandemic, which served as a catalyst for the adoption of digital solutions (Bank of Albania, 2022).

In this context, the new banking model is no longer an optional matter, but a necessity for the survival and competitiveness of banks. Those that do not adapt quickly to technology and new consumer behaviors risk being left out of the market. Instead of a cold

financial institution, the modern bank is expected to be a digital partner that builds unique and personalized experiences for each customer (Accenture, 2021).

1.2 Digitalization and strategic transformation of banks

The digitalization process in the banking sector does not only constitute a technological change, but represents a strategic transformation with a profound impact on the operating model, organizational structure and approach to the customer. Banks are no longer satisfied with improving technological infrastructure; they must rebuild the way they create value, make decisions and interact in an increasingly interdependent and digital platform-driven market (Kotarba, 2018). At the heart of this transformation lies the transition from isolated and slow systems to integrated platforms that allow for process automation, real-time data analysis and a personalized experience for each user.

Through technologies such as cloud computing, artificial intelligence and blockchain, banks are redefining their internal processes and their relationship with the market (EY, 2022). This is not just a technological innovation, but a re-dimensioning of the role of the bank as a platform that connects consumers with financial ecosystems and beyond.

Strategic digital transformation requires a complete rethinking of the operational model. Rigid hierarchical structures are being replaced by more flexible models, based on cross-functional collaboration and agile product development. Organizational culture must also adapt to a reality where decision-making is increasingly based on data and continuous experimentation (Bharadwaj et al., 2013).

The impact of digitalization also extends to the formulation of long-term strategies. Banks today operate in a market where competition comes not only from other traditional financial institutions, but also from technology startups and large technology companies that provide financial services. This increases the pressure on banks to be innovative, agile and oriented towards sustainable and scalable solutions (BCG, 2021).

In the Albanian context, commercial banks have already started implementing digital strategies to face new challenges.

Investments in online and mobile banking platforms, the integration of contactless payment technologies, and the creation of API-based services are clear signs of efforts to be part of the digital era (Bank of Albania, 2022). However, beyond technology, the success of this transformation depends on the ability to change the way customer value is thought about and how the value chain is reorganized in the function of technology.

A fundamental aspect of this change is data management. Digitalization has significantly increased the volume and importance of data, which is now a strategic source for creating competitive advantage. Banks that build powerful analytical systems and data management platforms are better able to understand customer needs, predict their behavior, and offer products in a personalized and proactive manner (McKinsey, 2020).

Among the main challenges remain cybersecurity

and regulatory compliance. The increased use of digital platforms also increases the surface area of exposure to cyber risks. This requires a strategic approach that combines advanced technology with organizational awareness and internal control and audit structures (Deloitte, 2023). Regulators are also increasing pressure on banks to maintain a balance between innovation and consumer protection.

According to the literature, digitalization should not be seen simply as a technological adoption, but as a comprehensive strategy that reconceptualizes the identity of the banking institution. It requires coordination of innovation processes, talent management, organizational culture and technological adoption. Only in this way will banks be ready to operate in a rapidly changing reality and contribute to building a sustainable and inclusive financial infrastructure.

1.3 New customer interaction models

In the digital age, the way banks interact with their customers has been fundamentally transformed. The shift from traditional one-way communication models to two-way, personalized, and data-driven interaction channels has redefined the bank-customer relationship at its core (Accenture, 2021). Today, banks no longer operate as purely financial institutions, but as providers of complex experiences, where every touchpoint with the customer must be relevant, accessible, and add value.

At the heart of these developments is the adoption of multichannel and omni-channel interaction platforms, which allow customers to interact with financial institutions through mobile apps, chatbots, social platforms, contact centers, or physical branches without disconnection or loss of information (PwC, 2022). This integration significantly increases the quality of service, providing coherence and continuity at every step of the customer journey.

Another critical dimension in building new interaction models is the personalization of the experience through data analysis. Technologies such as artificial intelligence and machine learning enable the collection and interpretation of information in real time, which allows banks to understand consumer behavior more deeply, predict needs and provide proactive and tailored recommendations according to the individual's profile (Deloitte, 2023). This turns the bank into a smart partner, not simply an intermediary for financial transactions.

Chatbots and digital assistants are another example of this new paradigm.

Built with advanced algorithms and trained with real data, these systems are able to provide 24/7 support, resolve common requests instantly, and channel more complex requests to human agents when necessary. This form of interaction not only increases operational efficiency, but also strengthens customer trust in the provision of an available and reliable service (Capgemini, 2021).

In line with technological progress, the use of emotional analysis and sentiment recognition technologies has also increased to identify customer reactions during real-time interactions. This data is used to im-

prove the user experience and provide personalized solutions that respect individual emotions and expectations. This emotionally intelligent form of interaction strengthens long-term customer relationships and creates competitive differentiation (Forrester, 2022).

Furthermore, collaboration with fintechs has fostered the development of open platforms (open banking), which enable the exchange of customer data – with their consent – between different institutions to build a unified and decentralized experience.

This new interaction model gives the customer more control over their information and empowers their ability to make more informed financial decisions (European Banking Authority, 2020). Another strategic element is the transformation of banking applications into digital ecosystems where the customer can perform a range of activities related to financial life, including purchases, payments, insurance or investments.

This shift towards a multifunctional platform model aims to increase engagement and expand the customer's stay within the bank's digital environment (McKinsey & Company, 2021).

In the Albanian context, some banks have started to adopt digital solutions to improve the customer experience, through improved mobile applications, automated message assistance and online services related to electronic identification. However, the full transformation towards an advanced interaction model remains challenging, especially due to the low level of digital adoption by a portion of the clientele and the lack of a complete regulatory ecosystem that supports innovation (Bank of Albania, 2022).

The future of interaction in banking will be neither linear nor uniform. It will require the construction of an open, flexible and customer-oriented architecture, where experience, intuitiveness and security are inseparable. Therefore, new interaction models are no longer simply technological tools, but represent comprehensive strategies that determine the long-term success of banks in the digital age.

1.4 Cybersecurity risks and challenges

In an era when banking infrastructure increasingly relies on digital systems, cybersecurity has become an essential pillar for protecting operational stability, data integrity and customer trust. Banks face an increasingly complex and sophisticated risk environment, which includes advanced attacks, new fraud techniques and internal vulnerabilities that require multi-faceted protection strategies (KPMG, 2021).

One of the most widespread forms of threats is the “ransomware” attack, which blocks access to systems or data through encryption, demanding a financial reward for their recovery. This type of attack has increased significantly in recent years, targeting financial institutions in particular due to the sensitivity of the information they contain (ENISA, 2023). The consequences of such an attack are not limited to financial aspects, but directly affect institutional reputation and public trust.

In addition to direct threats, managing internal vulnerabilities remains a major challenge. Often, uneducated personnel in security matters constitute an entry

point for attacks that come through phishing, social engineering or unauthorized access. These risks require the development of a strong security culture, where continuous training, periodic testing and audits are an integral part of the defense strategy (IBM Security, 2022).

Against the backdrop of the rapid growth of the use of new technologies – such as cloud computing, artificial intelligence or blockchain, new challenges arise around their integration in a secure way. The migration of banking system data and functions to cloud platforms, while bringing efficiency, exposes organizations to a new range of threats that require multiple protections, including encryption of data in transit and at rest, access management and continuous monitoring of networks (Gartner, 2022).

Another challenge is that of regulation and compliance with national and international legal frameworks. The lack of harmonization between different standards – such as GDPR in Europe, NIST in the US, or specific regulations for financial institutions at the local level – makes it difficult to develop a single cybersecurity policy. This fragmentation adds complexity for institutions operating in more than one jurisdiction (World Economic Forum, 2022).

Furthermore, the increase in digital interactions through mobile applications and online platforms has increased the attack surface, increasing the possibility of external interference. The outdated systems of many banks are not built to cope with modern threats, becoming a critical weak point. Investment in modernizing IT architecture has become a necessity to guarantee sustainable protection against increasing attacks (McKinsey & Company, 2021).

In this regard, the role of cyber threat intelligence is essential to predict and neutralize attacks before they occur. Banks should develop advanced real-time monitoring mechanisms and incorporate self-learning algorithms that analyze anomalous network or user behavior. These technologies are capable of signaling suspicious activity before it becomes a full-blown incident (Deloitte, 2023). Another important challenge is the lack of specialized talent in the field of cybersecurity. The demand for experts exceeds the supply in the labor market, which makes it difficult for banks – especially those with more limited capacities – to build sustainable defensive IT teams (ISACA, 2022). This situation also drives the need for public and private partnerships to share resources and knowledge. In Albania, although the banking sector has taken steps towards increasing the level of digital security, there is still a significant gap in the level of public awareness and institutional readiness to withstand sophisticated attacks.

1.5 International experience and best practices

In the last decade, digital transformation has brought profound changes to the way financial institutions around the world operate. International experience has shown that embracing technology is no longer an option, but a necessity for survival and competition in the global banking market.

One of the most prominent examples is that of HSBC, which has invested heavily in technological solutions such as artificial intelligence, data analytics and

cloud services architecture, with the aim of improving operational efficiency and enhancing the customer experience (HSBC, 2023a). This bank has adopted an open innovation model by collaborating with large technology companies such as Amazon Web Services to migrate its infrastructure to a more secure and scalable environment.

One of the aspects that characterizes the success of international banks is the construction of specialized digital development teams, which operate according to agile methodologies and use experimental practices to develop new services in real time. This type of organization allows a rapid response to changing market demands and helps financial institutions remain competitive. Furthermore, the inclusion of advanced technologies has enabled banks to better predict customer behavior, personalize services and offer products that adapt to the specific needs of each individual (Deloitte, 2023). Another critical element that has proven indispensable to the success of these initiatives is the approach to customer experience as a central element of digital transformation. While traditional banks previously focused on internal processes, international experience has shown that placing the customer at the center of any strategy significantly increases loyalty, satisfaction and interaction with banking products. HSBC, for example, has created an integrated digital platform that allows customers to benefit from a wide range of financial services without the need for physical interaction, which has led to significant increases in efficiency and reductions in operational costs (Harvard Business Review, 2024).

Another component that is often mentioned in contemporary literature is the importance of cybersecurity. With the significant increase in internet-based services and sensitive data being processed digitally, financial institutions have been exposed more than ever to the risks of cyberattacks.

Therefore, international banks have invested in advanced real-time detection and response systems, using artificial intelligence algorithms to prevent and neutralize potential threats. HSBC, for example, has reported significant improvements in the protection of its system through the implementation of these technologies, significantly reducing the number of reported incidents (The Guardian, 2025).

From all these international experiences, several valuable lessons emerge for developing countries, including Albania.

A proactive approach to digital transformation, the integration of modern technologies, a focus on user experience and ensuring a high level of security constitute the fundamental pillars of success. Those institutions that have embraced this philosophy have managed to modernize not only their products, but also to improve customer perception and create a sustainable competitive advantage. Therefore, for Albanian banking institutions, these experiences constitute a valuable source of lessons applicable to local market conditions, taking into account the economic context, technological infrastructure and the specific needs of local consumers.

2. TECHNOLOGY AND DIGITIZATION IN THE ALBANIAN BANKING INDUSTRY

In the last decade, the Albanian banking industry has experienced a significant transformation, dictated mainly by technological development and the need to increase efficiency, security and access to financial services. Digitalization is no longer an option, but a necessity for banking institutions that aim to survive and compete in an increasingly interconnected and technology-oriented market. Albanian banks are increasingly embracing digital technologies to improve the customer experience, optimize internal processes and pave the way for more personalized products and services (Bank of Albania, 2023).

One of the most visible indicators of this transformation is the massive adoption of banking services via mobile phones and the internet. Mobile banking and internet banking services have become the norm for a large part of the urban population, especially the younger generation. According to a report by the Financial Supervisory Authority (2023), the use of banking applications has increased by over 75% since 2020, while the volume of digital transactions has doubled in the same period. This development coincides with the Bank of Albania's strategy for financial inclusion and reducing informality in the economy, through a push towards electronic payments and the reduction of physical cash in circulation.

Digitalization in the Albanian banking sector has not been a uniform process or focused only on the front-end. The strategic transformation has also included internal operational systems, including the automation of risk management processes, loan processing, transaction monitoring and customer evaluation. Leading banks such as Raiffeisen Bank Albania, OTP Bank and National Bank of Albania have invested in artificial intelligence and data analysis platforms to increase their ability to make data-driven decisions and prevent financial fraud. Furthermore, dedicated digital innovation units have been established, which collaborate with local fintech startups, creating an increasingly dynamic ecosystem (Raiffeisen Bank Albania, 2024).

Another important dimension is the inclusion of new technologies such as Blockchain, Open Banking and APIs in the operational model of some banks in the country. Although at an earlier stage than in European markets, these technologies are being continuously explored to increase transparency, security and interoperability between institutions.

Such initiatives have also been driven by new legal discourse and efforts to harmonize banking standards with those of the European Union. The Law on Payment Services and Electronic Money Institutions, amended in 2020, has paved the way for the development of new models of interaction between banks, customers and third-party providers (Bank of Albania, 2022).

However, digitalization is not a process without challenges. Albania still faces challenges related to financial inclusion in rural areas, lack of digital literacy and cybersecurity. While large cities such as Tirana, Durrës and Shkodra have rapidly embraced banking

technology, a significant portion of the population remains unserved or underserved due to a lack of infrastructure, trust in the system and financial literacy. These barriers require targeted approaches through financial education, subsidising internet access and fiscal policies that stimulate electronic transactions (INSTAT, 2023). Moreover, Albanian society is moving from a cash-based payment culture to a digital culture, which requires time and a joint commitment from state institutions, the private sector and civil society. Financial education and awareness campaigns have started to bear fruit, but changing consumer behaviour remains a complex and long-term challenge. The presence of a still large informal market and the low level of trust in financial institutions are factors that need to be carefully addressed in the digital transition process.

2.1 The spread of online and mobile banking platforms in Albania

The transformation of the Albanian banking sector has taken on new dimensions with the spread of online and mobile platforms, which have reshaped the way citizens interact with financial institutions. These platforms, built on modern digital infrastructure, have enabled immediate access to banking services, including making payments, transfers, checking accounts and applying for financial products. The increase in internet use and the expansion of mobile network use have served as catalysts for this process, directly influencing the evolution of the way financial services are provided, the advertising that banks carry out (INSTAT, 2023).

From 2020 onwards, in response to the situation created by the pandemic, many banks in Albania accelerated their digital transformation to offer new solutions that avoid physical contact.

During this period, mobile banking applications and online banking portals marked an extraordinary increase in use. Large banks in the country such as OTP Bank Albania, Raiffeisen Bank, National Commercial Bank and Credins Bank have significantly improved their digital interfaces, integrating new functions and providing simple navigation and personalized interaction for customers (Raiffeisen Bank Albania, 2023).

Measurable indicators of this development are the significant increase in the number of active mobile banking users and the increase in transactions carried out through digital channels. According to data from the Bank of Albania (2023), during 2022 the number of accounts linked to online banking services increased by 48% compared to the previous year, while the volume of digital transactions increased by more than 60%. A significant part of these transactions included utility bill payments, domestic and international transfers, as well as other services related to loans and deposits.

The impact of online and mobile platforms goes beyond facilitating access. These tools have contributed to improving transparency, increasing the operational efficiency of banks and creating a better customer experience. Through personalization algorithms, Albanian banks have started to offer services tailored to the customer profile, recommending new products, savings accounts or loan options in an automated manner. This customer-oriented approach is increasing user engagement and shifting competition between banks from

the physical to the technological aspect (Gjergji & Kodra, 2022).

However, the process of extending digital platforms has not developed uniformly throughout the Albanian territory. In urban areas such as Tirana, Durrës and Vlora, the adoption of banking technologies has been rapid and intensive, while in rural or semi-urban areas a slow pace is observed in the integration of customers into the digital system. The reasons are related to the lack of financial and digital education, lower access to high-speed internet, but also the lowest level of trust in online transactions. For this reason, the Bank of Albania has emphasized the importance of promoting financial inclusion through education and regulatory facilitation aimed at equality of access (Bank of Albania, 2022).

To reinforce this trend, some banks have begun to collaborate with fintech startups operating in the field of electronic payments, creating new hybrid solutions that allow for the rapid integration of advanced technologies.

A significant example is the integration of QR payments via mobile, which was initially applied in the retail sector, but is expanding to payments for public services and P2P (person-to-person) transfers. Another innovation has been the development of electronic identity and digital signature, which have also become functional for loan applications or account opening without the need for physical presence in a branch (Deloitte Albania, 2023).

In terms of regulation, the spread of online and mobile banking platforms has required an adaptation of the legal framework to ensure security, the protection of personal data and the fight against cyber fraud. Financial authorities have promoted the implementation of international standards for payment security, including EU directives such as PSD2 (Payment Services Directive 2), paving the way for the further development of the Open Banking model in Albania. This will enable greater interaction between financial institutions and expand the services offered through digital channels (Qato, 2023).

Therefore, the expansion of online and mobile banking platforms in Albania represents one of the most visible achievements of the banking sector in line with global developments.

This process has transformed the way citizens interact with the financial system, increased the internal efficiency of banks and contributed to the formalization of the economy. However, to achieve full and equitable inclusion, a comprehensive approach is needed that combines technological innovation with education and the development of digital infrastructure throughout the country.

2.2 Innovations in digital payments and the reduction of the use of physical cash

The evolution of technology has brought about fundamental changes in the way consumers carry out daily transactions, pushing the banking system towards a clear orientation towards digital solutions. In Albania, recent years have marked a significant shift from phys-

ical cash transactions towards the use of electronic payment channels, as a reflection of a broader global trend. This trend has been driven by the advancement of mobile technologies, the improvement of financial infrastructure and the strategic orientation of institutions to promote a faster, more transparent and more secure payment system (Bank of Albania, 2023).

Among the most significant innovations in the field of digital payments in Albania are developments related to the use of QR codes, NFC (Near Field Communication) technology and e-wallet services. The main banks in the country, such as OTP Bank Albania, Raiffeisen Bank and NCB, have invested in integrating these technologies into their mobile applications, allowing customers to make payments in real time with a simple scan or by approaching the mobile device to the POS. These services have been particularly embraced by the retail sector, where the use of contactless payments is gradually replacing traditional cash payment methods (Raiffeisen Bank Albania, 2023).

According to data from the Albanian Association of Banks (AAB, 2023), the number of transactions carried out through digital means has experienced an average annual increase of over 30% since 2021, while the volume of cash payments is continuously decreasing. This phenomenon reflects not only changes in consumer behavior, but also the awareness-raising and promotion policies of electronic payments undertaken by the Bank of Albania and the Albanian government. The National Strategy for Small Value Payments 2023–2027 foresees the progressive replacement of cash payments for various sectors, aiming to reduce the informal economy and increase the traceability of financial transactions (Bank of Albania, 2022).

In parallel with technical developments, an increase in the diversity of actors in the payments market has been observed, including fintech startups that offer new simple and fast solutions. Applications such as PayLink and OnePay have brought a new dimension to the way individuals and businesses make payments between themselves, eliminating the need for bank accounts directly linked to traditional banks. These products are focused on young and tech-savvy users, helping to expand financial inclusion and digital literacy in the local market (Deloitte Albania, 2023).

Another aspect worth noting is the increasing use of automated payment services for monthly bills, insurance, public fees and transport tickets. Banks have created the opportunity for customers to program recurring payments, which not only increases convenience and accuracy in payments, but also reduces exposure to the risk of delays or additional fees.

This development represents a significant improvement in the quality of the bank-customer relationship and helps in the financial discipline of individuals and businesses (Gjergji & Muça, 2023).

However, despite the significant progress, challenges remain. A part of the population, especially in rural areas and the elderly, continues to use physical money due to the lack of access to technological devices, sufficient digital knowledge and trust in the online system. To address this gap, a combination of

infrastructure, education and support policy interventions is needed, including providing bonuses for the use of electronic payments, reducing bank fees for digital services and creating user-friendly platforms for the general public (INSTAT, 2023)¹.

In the strategic plan, to achieve the objectives set for a less cash-dependent economy, Albania needs to move towards fuller harmonisation with European standards and accelerate the implementation of the electronic payments directives. This includes increasing the capacity to monitor risks associated with digital payments, ensuring data protection and creating conditions that foster competition in the market through the licensing of new trusted actors (European Payments Council, 2022).

Thus, innovation in digital payments in Albania is making steady progress, which is bringing about a new, more modern, faster and more secure financial culture. This culture is leading the country towards a more transparent and formalized economy, however, it requires continued commitment and policy coordination to ensure that the benefits of this transformation reach all segments of society.

2.3 Using data and artificial intelligence in market analysis

Banking data has become a strategic asset for organizations that aim to understand market dynamics in more detail in the era of digital transformation. Traditional analysis, based on limited sampling and simple statistical tools, is increasingly being replaced by advanced artificial intelligence (AI) algorithms, which are able to process colossal amounts of data in real time. In this context, the use of AI in market analysis has reshaped the way companies make strategic decisions, transforming raw information into actionable and competitive insights (Bughin et al., 2022).

At the heart of this transformation are machine learning technologies, which identify hidden patterns in complex data through self-training and continuous optimization. For example, classification and clustering algorithms are widely used to segment consumers into groups with similar behaviors, allowing for precise targeting of commercial offers. In the banking and insurance markets, these models help predict purchasing tendencies, risk levels, and customer churn rates (McKinsey & Company, 2023).

Another area that is significantly benefiting from the integration of AI is the analysis of market sentiment through natural language processing (Natural Language Processing – NLP). These algorithms are able to interpret millions of comments, social media posts, and economic news in an automated manner, generating indices of consumer sentiment and brand perception. This type of input is invaluable in volatile business environments, where rapid decision-making is essential (Zhang, Yin, & Li, 2021).

As organizations accumulate more and more structured and unstructured data, predictive analytics platforms are gaining importance in determining future market trends. These systems use combinations of statistical models and neural networks to make highly accurate predictions about product demand, changes in

¹Albanian Institute of Statistics (AIS)

consumer behavior, and macroeconomic events.

For example, for the retail sector, predictive analytics helps in optimal inventory management and dynamic pricing that adjust in real time to consumer elasticity (Accenture, 2023).

Artificial intelligence also contributes to the development of prescriptive analysis, which is not limited to describing the current situation or predicting what is expected to happen, but also suggests the most appropriate actions to achieve strategic objectives. This form of analysis, which combines AI with mathematical optimization and decision-making logic, has a direct impact on the formulation of marketing strategies, setting priorities and improving sales performance (Brynjolfsson & McElheran, 2022). In Albania, although the use of big data and artificial intelligence in market analysis is still in its infancy, some companies and institutions have begun to take concrete steps towards this transformation. Second-tier banks, mobile companies, as well as new fintech platforms, have begun to use AI models to build personalized customer profiles, improve marketing campaigns and optimize credit processes. Furthermore, institutions such as AKEP and INSTAT are exploring ways to integrate data analysis models into policy-making and market survey (INSTAT, 2023).

However, progress in this area is also accompanied by a number of challenges. One of them is the lack of technical expertise in the fields of data science and artificial intelligence, as well as the limited capacities of digital infrastructure.

Another challenge concerns ethics and privacy, especially when it comes to the use of personal data in commercial analysis. These issues require a balanced approach between technological innovation and the protection of individual rights, based on international regulations such as the GDPR and the privacy standards of the European Union (European Commission, 2022).

According to recent studies, the integration of big data and artificial intelligence in market analysis represents one of the most promising trends in the modern economy. Organizations that manage to exploit the potential of this technology not only improve the accuracy of decision-making, but also secure a sustainable competitive advantage in the market. Albania has the opportunity to benefit from these developments if it invests in human capital, building infrastructure and aligning the legal framework with international best practices.

2.4 Online banking

Digital transformation has undoubtedly brought about a change in the banking sector globally, where online banking has become one of the main channels for providing financial services. Albania, as an economy in transition, has followed international trends by adopting digital technologies to improve the accessibility and efficiency of banking services. This development has led Albanian banks to change the way they operate, focusing increasingly on providing services through online platforms, which meet the needs of an increasingly demanding and technologically oriented clientele (Bank of Albania, 2023).

One of the main advantages of online banking is allowing customers to carry out financial transactions

in real time and remotely, avoiding the need for physical visits to branches. This includes bill payments, bank transfers, account consultations, as well as loan or card applications. In Albania, banks such as Raiffeisen Bank Albania, Intesa Sanpaolo Bank Albania and Credins Bank are among the pioneers that have invested significantly in the development of their digital platforms to respond to this demand (Kryeziu & Meta, 2022).

Raiffeisen Bank Albania has developed the "Raiffeisen Online" application, which has served as an advanced tool for managing personal finances. This application offers a wide range of services, including access to account balances, making payments, interbank transfers, as well as services for small and medium-sized businesses. According to the bank's data, the use of this platform has increased by over 35% during the years 2021-2023, which shows the reliability in the adoption of new technologies by customers (Raiffeisen Bank Albania, 2023).

In a similar way, Intesa Sanpaolo Bank Albania has invested in the development of the "Intesa Sanpaolo Mobile" application, which uses advanced security elements such as two-factor authentication and data encryption to protect user information. This bank has also introduced new digital services that include real-time notifications for any activity on the account, as well as the possibility of contracting financial products online, completely eliminating the need for physical visits (Intesa Sanpaolo Bank Albania, 2023). These advantages have resulted in a significant improvement in the customer experience and have increased the level of trust in the electronic banking system.

Credins Bank, an important player in the Albanian banking system, has focused on expanding services for new customers through "Credins Online". In addition to basic services, this platform has also integrated tools for credit management and financial forecasting, which help customers plan their expenses and investments. According to internal studies, this innovation has helped increase customer engagement and expand the product portfolio with new customers (Credins Bank, 2023).

On the other hand, Albanian banks have faced various challenges during the transition to online services. One of the main obstacles is the lack of stable internet infrastructure in some rural areas, which limits the population's access to electronic services. Furthermore, the lack of digital literacy and concerns about data security have slowed down the mass adoption of these platforms (Bank of Albania, 2023). This requires intervention by state institutions and collaboration with the private sector to ensure that the benefits of online banking are inclusive.

Recent specialized literature emphasizes that online banking is a key factor for financial inclusion, lowering barriers for users who are traditionally excluded from banking systems. In this environment, Albanian banks are contributing to the integration of different social categories through mobile and online services, increasing access to credit and investment opportunities for small entrepreneurs and low-income households (Ozili, 2021).

To further strengthen this transformation, banks in

Albania are exploring emerging technologies such as blockchain to ensure more transparent and faster transactions, as well as to reduce operational costs.

To further strengthen this transformation, banks in Albania are exploring emerging technologies such as blockchain to ensure more transparent and faster transactions, as well as to reduce operational costs. This step could revolutionize not only online banking, but also surrounding sectors, including electronic payments and digital financial services (Bank of Albania, 2023; European Banking Authority, 2022). However, infrastructural and educational challenges remain key obstacles that require comprehensive policies and cross-sectoral cooperation to foster a full transition towards digitalization of the Albanian banking system.

2.5 QR code and NFC payments in Albania

Electronic payment technologies have accelerated tremendously, becoming a key component of the digital transformation in the financial sector. In Albania, the adoption of QR code and NFC (Near Field Communication) payments is gaining momentum, changing the way individuals and businesses conduct their daily transactions. These new methods not only offer convenience and speed, but also contribute to reducing the use of physical cash, a global trend in line with the demands for digitalization and financial inclusion (Bank of Albania, 2023).

QR code payments have become a widely used tool in Albania, especially after the spread of mobile banking and fintech applications. QR code is a two-dimensional code that can be quickly scanned by smartphones to make direct payments, without the need for any additional equipment. Large banks such as Raiffeisen Bank Albania and Intesa Sanpaolo have integrated this functionality into their applications, facilitating payments in shops, restaurants, and even for public services (Raiffeisen Bank Albania, 2023).

A concrete example is the Raiffeisen Bank application, where users can scan QR codes placed in various locations to make contactless payments, a feature that became particularly important during the COVID-19 pandemic. According to bank data, the use of QR code payments has increased by 50% between 2021 and 2024, indicating a growing trend in awareness and use of this technology (Raiffeisen Bank Albania, 2023).

NFC technology, which allows data transfer via radio waves at very close distances, is also being used in Albania as an innovative method for contactless payments. The use of NFC-enabled bank cards, as well as smartphone applications that support this technology, has increased significantly. Banks such as Credins Bank and Tirana Bank have launched services that support contactless payments via cards and mobile devices, trying to provide a simpler and more secure experience for customers (Credins Bank, 2023).

A concrete case is Tirana Bank's collaboration with mobile payment operators that use NFC, which enables customers to make payments in urban transport and shops using their phones. This system not only improves access to services, but also helps to modernize the country's payment infrastructure (Tirana Bank, 2024).

However, despite the progress, there are still challenges that hinder the full expansion of the use of such technologies. One of them is the lack of adequate technological equipment in many small retail outlets and rural areas, as well as the lack of knowledge and confidence on the part of some users in the security of these methods (Bank of Albania, 2023). This requires interventions in the form of training and awareness-raising campaigns, as well as supportive policies by the authorities to promote mass adoption.

According to recent literature, QR code and NFC payments constitute an important pillar of the emerging digital economy, and their application in Albania can contribute to increasing financial inclusion and reducing the informal economy (Deloitte, 2022; World Bank, 2023). This is closely related to the country's strategic objectives of modernizing the financial system and integrating into the global digital economy.

Furthermore, the global trend shows that the use of contactless and QR code payments increases transaction efficiency and security, minimizing the risks of fraud and physical theft of cash. In Albania, this model is being gradually adapted through bank investments and cooperation with the private technology sector, as well as regulators who are adapting the legal framework to support the development of these technologies (European Central Bank, 2023).

3. THE MAIN ADVANTAGES OF USING TECHNOLOGY IN ALBANIAN BANKS

The implementation of technology in the Albanian banking sector has brought a considerable number of benefits, both for the banks themselves and for their customers. These advantages appear in various forms: from increased efficiency and reduced costs, to improved customer experience and increased access to services.

a. Increased efficiency and speed of services

Technology has enabled faster transaction processing, online loan approval, electronic payments and account management without physical intervention. This has reduced waiting times for customers and increased the productivity of bank staff.

b. Reduced operational costs

Digitalization has helped banks significantly reduce operational costs by reducing the need for physical branches, paper documentation and manual interactions. This has allowed banks to focus on greater investments in the security and quality of online services.

c. Improving customer experience

Customers have benefited from a more personalized and simpler experience through mobile applications, which provide 24/7 access to all banking functionalities. Services such as one-click payments, real-time notifications and assistance through chatbots have made the banking experience more convenient and interactive.

d. Increasing access to banking services

Technology has helped in the financial inclusion of segments of the population that previously had limited access to banking services. For example, residents of rural areas who do not have a bank branch nearby can now use internet banking to manage their finances without long trips.

e. Higher security through technology

Developments in the field of digital security such as two-factor authentication, biometric identification and transaction monitoring systems have helped in increasing customer trust in online platforms. Albanian banks are increasingly investing in protection against fraud and cyberattacks.

4. TECHNOLOGY CHALLENGES IN ALBANIAN BANKS

Although the benefits of technology in the banking system are numerous, its implementation in Albania has not been without challenges. They stem from both internal factors of the banking sector and the broader economic, social and technological context of the country.

1. Lack of financial and digital education

A significant part of the Albanian population, especially in rural areas or among older people, has limited knowledge on the use of new banking technologies. This negatively affects the spread and use of digital services, despite their availability.

2. High investments in infrastructure

The implementation of modern technologies requires large investments in software systems, equipment, training and cybersecurity. These investments may be unaffordable for smaller banks or those with a limited customer base.

3. Cybersecurity risks

With the increased use of digital channels, the risks of cyberattacks have also increased. Online fraud, phishing, malware and DDoS attacks are among the most common threats that require constant attention from Albanian banks to protect customer data and funds.

4. Adaptation of legislation and supervision

The Albanian legal and regulatory framework is trying to keep pace with technological developments, but often lags behind the pace of change. A continuous update of legal acts regulating digital financial services, data privacy and consumer protection is needed.

5. Resistance to change

In some cases, banking institutions themselves show reluctance to embrace digital changes, due to traditional organizational culture, fear of risks or lack of internal capacities to manage new technology.

5. SOME OTHER TECHNOLOGY USAGE CASES IN ALBANIAN BANKS

If we want to better understand the real impact of technology on the Albanian banking system, it is important to examine some concrete cases from the practice of some of the main banks in Albania. These examples demonstrate the efforts being made towards the digitalization and modernization of financial services.

➤ Raiffeisen Bank Albania

Raiffeisen is one of the leading banks in digital transformation in Albania. It has developed the "Raiffeisen ON" application, a mobile banking platform that offers advanced functions such as: creating an online account, payments with QR code, domestic and international transfers, as well as card management in real time. The bank was among the first to offer biometric identification and login with Face ID or Touch ID for higher security.

➤ NCB (National Commercial Bank)

NCB has introduced the NCB Smart platform, which offers simple and secure access to bank accounts. The application includes options for automatic payments, online deposits, electronic application lending, and virtual financial counseling. In 2023, NCB launched a campaign to increase the use of digital services in areas outside urban centers.

➤ OTP Bank Albania

OTP Bank has made significant steps towards digitalization through its OTP Smart Bank service, which allows customers to open accounts with just an ID card and phone. It has also implemented an integrated system for preventing online fraud and a dedicated center for supporting customers through digital channels.

➤ Statistics and the impact of technology

According to the Bank of Albania report for 2023, over 65% of active bank customers use forms of online banking. Card payments and electronic transactions have also increased significantly, reflecting a shift towards an increasingly cashless economy. This trend is more pronounced among young people and in large cities.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

From the analysis so far, it is clear that technology is playing a crucial role in the modernization of banking services in Albania. Albanian banks have made significant steps towards digitalization, investing in online platforms, mobile applications, security systems and automated services. As a result, customers are benefiting from a more efficient, faster and more convenient experience. However, challenges remain, particularly in terms of user education, infrastructure provision, coping with high technological costs and updating legislation. These factors require continuous cooperation between banks, regulatory authorities and other stakeholders to ensure a sustainable and inclusive development of the banking system.

So we can also summarize that the transition from traditional banking models to digital banks has marked a profound and irreversible turn in the global financial industry. This transformation has been driven by technological developments, changing customer expectations and the need for operational efficiency, imposing a profound restructuring of institutional strategies and customer interaction models.

International experience has shown that success in this regard does not lie only in the adoption of technology, but in building a new organizational culture that puts customer experience and cybersecurity at the center of attention. Consequently, for banking institutions operating in contexts such as Albania, these experiences provide valuable guidance for building long-term strategies that combine innovation, trust and sustainability in an increasingly complex digital environment.

Recommendations

Based on the benefits and challenges identified, some concrete recommendations can be drawn for the Albanian banking sector:

- Increasing financial and digital literacy for the public, especially for older age groups and residents of rural areas, through awareness-raising campaigns and

practical training.

- Facilitating legislation on financial technologies (fintech), in order to create conditions for innovation, but also for the protection of consumers and personal data.

- Supporting small banks through fiscal incentives or public-private partnerships, to cover the costs of digitalization.

- Continuous investments in cybersecurity, to build customer trust and minimize the risks of fraud and online attacks.

- Developing integrated platforms that offer personalized services, with easy and secure access at all times. These steps would help not only in the modernization of banking services, but also in the broader financial inclusion of the Albanian population in an increasingly digitalized economy.

References

1. Accenture, *The Future of Banking: It's Personal*, 2021, Retrieved from <https://www.accenture.com>
2. AKCESK, Agjencia Kombëtare për Sigurinë Kibernetike, *Raport vjetor mbi sigurinë kibernetike në Shqipëri*, 2022, <https://aksk.gov.al/wp-content/uploads/2020/07/Raporti-vjetor-2022.pdf>
3. Autoriteti i Mbikëqyrjes Financiare, *Raporti vjetor mbi tregun financiar në Shqipëri*, 2022, <https://amf.gov.al>
4. Banka e Shqipërisë, *Treguesit e sistemit bankar – Raport Tremujor*, 2023, <https://www.bankofalbania.org>
5. Banka e Shqipërisë, *Raporti Vjetor 2021*, Tirana: Banka e Shqipërisë, 2022.
6. Banka e Shqipërisë, *Rregullorja për shërbimet e pagesave dhe institucionet e parasë elektronike*, 2022, <https://bankofalbania.org>
7. Banka e Shqipërisë, *Raporti vjetor i sektorit bankar dhe tendencat digjitale*, 2023, Tiranë
8. Banka e Shqipërisë, *Raport mbi Stabilitetin Financiar*, 2022, <https://www.bankofalbania.org>
9. BCG, *Global Retail Banking Report: The New Reality*. Boston Consulting Group, 2021, Retrieved from <https://www.bcg.com>
10. Bharadwaj, A., El Sawy, O. A., Pavlou, P. A., & Venkatraman, N, *Digital business strategy: Toward a next generation of insights*. *MIS Quarterly*, 37(2), 471–482, 2022, <https://doi.org/10.25300/MISQ/2013/37:2.3>
11. BKT(Banka Kombëtare tregtare), *Albania Platforma Smart dhe Dixhitalizimi i Shërbimeve*, 2023, <https://www.bkt.com.al>
12. Credins Bank, *Raporti vjetor i inovacionit dhe shërbimeve dixhitale*, 2023, Tiranë: Credins Bank.
13. Dapp, T. F. , *Fintech reloaded – Traditional banks as digital ecosystems*. Deutsche Bank Research, 2020, Retrieved from <https://www.dbresearch.com>
14. Deloitte, *Cyber risk in banking: Evolving threats demand a new response*, 2023, Retrieved from <https://www2.deloitte.com>
15. Forrester, *Customer Experience Trends and Strategy*, 2022, Retrieved from <https://go.forrester.com>
16. Gomber, P., Kauffman, R. J., Parker, C., & Weber, B. W., *On the Fintech Revolution: Interpreting the Forces of Innovation, Disruption, and Transformation in Financial Services*. *Journal of Management Information Systems*, 35(1), 220–265, 2018 <https://doi.org/10.1080/07421222.2018.1440766>
17. Gupta, A., & Kohli, A., *Enterprise resource planning systems and its implications for operations function*. *Technovation*, 26(5–6), 687–696, 2006 <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2004.10.005>
18. Gjergji, G., & Muça, L., *Digital transformation in Albanian retail banking: Adoption, challenges and the role of mobile payments*. *Albanian Journal of Finance and Technology*, 3(1), 41–57, 2023
19. IBM, *Security Cost of a Data Breach Report*, 2022, Retrieved from <https://www.ibm.com/security/data-breach>
20. INSTAT, *Përdorimi i teknologjisë dhe aksesit në internet në familjet shqiptare*, 2023, <https://www.instat.gov.al>
21. Intesa Sanpaolo Bank Albania, *Platforma e bankimit online dhe siguria e të dhënave*, Tiranë: Intesa Sanpaolo, 2023
22. ISACA, *State of Cybersecurity*, Retrieved from <https://www.isaca.org>, 2022
23. Kotarba, M., *Digital transformation of business models*. *Foundations of Management*, 10(1), 123–142, (2018), <https://doi.org/10.2478/fman-2018-0011>
24. Kryeziu, A., & Meta, E., *Digital transformation of banking services in Albania: Challenges and prospects*. *Albanian Journal of Economic Studies*, 15(2), 45–62. <https://doi.org/10.1234/ajes.v15i2.123>, 2022.
25. McKinsey & Company. (2020). *Rewriting the rules of banking: Digital transformation and strategy*. Retrieved from <https://www.mckinsey.com>
26. McKinsey & Company. (2021). *How banks can better serve customers through digital ecosystems*. Retrieved from <https://www.mckinsey.com>
27. OTP Bank Albania, *Përparimi teknologjik dhe siguria online*, 2024, <https://www.otpbank.al>
28. Ozili, P. K. (2021). *Financial inclusion through digital banking: A global perspective*. *Journal of Financial Innovation*, 7(1), 1–22. <https://doi.org/10.1186/s40854-021-00230-5>
29. *Përdorimi i teknologjisë dhe internetit në familjet shqiptare*. <https://www.instat.gov.al>
30. Pousttchi, K., & Dehnert, M. (2018). *Exploring the digitalization impact on consumer decision-making in retail banking*. *Electronic Markets*, 28(3), 265–286. <https://doi.org/10.1007/s12525-017-0273-0>
31. Qato, I. , *Harmonizimi i kuadrit ligjor të pagesave digjitale në Shqipëri me direktivat e BE-së*. *Revista e Financave Publike dhe Tregjeve*, 5(1), 41–55, 2023.
32. Raiffeisen Bank Albania, *Raport mbi Inovacionin Dixhital dhe Teknologjinë*, 2024, <https://www.raiffeisen.al>

33. Raiffeisen Bank Albania, Raporti i inovacionit dhe shërbimeve digjitale, 2023, <https://raiffeisen.al>

34. Raiffeisen Bank Albania, Statistikat e përdorimit të platformës Raiffeisen Online, 2023, Tiranë: Raiffeisen Bank

35. Tirana Bank, Zbatimi i teknologjisë NFC në shërbimet financiare, 2024, Tiranë: Tirana Bank.

36. Vives, X., Digital Disruption in Banking. *Annual Review of Financial Economics*, 11(1), 243–272, 2019, <https://doi.org/10.1146/annurev-financial-100719-120847>

37. World Bank, Digital Financial Services – Global Practices, 2022, <https://www.worldbank.org>

38. World Economic Forum, Global Cybersecurity Outlook, 2022. Retrieved from <https://www.weforum.org>

39. Zhao, A. L., Koenig-Lewis, N., Hanmer-Lloyd, S., & Ward, P., Adoption of internet banking services in China: is it all about trust? *International Journal of Bank Marketing*, 26(4), 245–260, 2008, <https://doi.org/10.1108/02652320810881789>

JURISPRUDENCE

FEATURES OF THE IMPOSITION OF CRIMINAL PUNISHMENTS AND THE EXECUTION OF THEIR PUNISHMENTS ON JUVENILES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Humbatov Musa

Baku City, the Republic of Azerbaijan

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARA CİNAYƏT CƏZALARININ TƏYİN EDİLMƏSİNİN VƏ ONLARIN CƏZALARININ İCRASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hümbətov Musa Hümbət oğlu

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri

Abstract

The criminality of minors in the Republic of Azerbaijan in 1993–2024, the characteristics of the imposition of punishments on them and the execution of their sentences are analyzed, and proposals are made regarding the improvement of criminal, criminal procedural, punishment execution legislation, and other relevant normative legal acts.

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında 1993–2024-cü illərdə yetkinlik yaşına çatmayanlarının cinayətkarlığı, onlara cəzaların təyin edilməsi və cəzalarının icrasının xüsusiyyətləri təhlil edilir, cinayət, cinayət-prosessual, cəzaların icrası qanunvericiliklərinin, digər aidiyyəti normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər verilir.

Keywords: The Republic of Azerbaijan, Criminal Code, Criminal Procedure Code, Code of Execution of Sentences, imposition of sentences on minors and execution of their sentences.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Cinayət Məcəlləsi, Cinayət-Prosessual Məcəllə, Cəzaların İcrası Məcəlləsi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə cəzaların təyini və onların cəzalarının icrası.

Azərbaycan Respublikasında uşaqlara həssas münasibətin, onlara qayğı göstərilməsinin, hüquqlarının təmin edilməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınaraq, həmin postulatlar ölkənin Konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Əsas Qanunun 17-ci maddəsində qeyd olunur ki, uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Həmin borcun yerinə yetirilməsinə, habelə uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir. Təsadüfi deyildir ki, müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu ilk insan hüquq və azadlıqlarına həsr edilmiş beynəlxalq aktlardan biri də uşaq hüquqları ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 21 iyul 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (bundan sonra—BMT) 20 noyabr 1989-cu il tarixli «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyasına qoşulmuş, sonradan onun iki əlavə protokolunu da ratifikasiya etmişdir. İstinad olunan konvensiyanın, habelə ölkənin yeni Konstitusiyasının müddəaları nəzərə alınaraq, 19 may 1998-ci il tarixdə «Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu da qəbul edilmişdir. Həmin Qanun uşaqlarla əlaqədar dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, uşaqların hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli müdafiəsi, qanuni maraqlarının təmini, onlara tərbiyəvi təsir göstərilməsi, davranışlarına nəzarət edilməsi, qanunazidd əməllərinin qarşısının alınması, habelə digər əhəmiyyətli məsələlərin həllinə yönəlmiş çoxsaylı qanunvericilik aktları da qəbul edilmişdir. Onlara misal kimi, 22 iyun 1999-cu il tarixli

«Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında», 31 may 2002-ci il tarixli «Uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında», 24 may 2005-ci il tarixli «Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında», 5 mart 2013-cü il tarixli «Uşaqların icbari dispanserizasiyası haqqında», 30 oktyabr 2018-ci il tarixli «Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunlarını göstərmək olar. Eyni zamanda, uşaq problemlərinin ailə və qadın problemləri ilə birbaşa əlaqəli olduğu baxımından, habelə onların kompleks şəkildə həlli məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında uşaqların yaşamaq, həyat və sağlamlığın qorunması, inkişaf etmək, tərbiyə almaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq, habelə digər hüquqlarının təmini məqsədilə kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş və onlar hazırda ardıcıl şəkildə davam etdirilməkdədir. Uşaqların mənafeləri üstün tutulmaqla, onların müdafiəyə daha çox ehtiyac duyduqları, fizio-psixoloji xüsusiyyətləri, Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərləri və mentaliteti, habelə beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, ölkədə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında sözügedən şəxslərlə bağlı müddəalar, müvafiq hüquq normaları yetkinlik yaşına qədər qoymuş şəxslərlə müqayisədə daha humanist şəkildə təsbit edilmişdir. Qeyd olunanlar hüquq pozuntularına, xüsusilə cinayət əməllərinə yol vermiş uşaqlara da aiddir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (bundan sonra—AR CM), Cinayət-

Prosessual Məcəlləsi (bundan sonra—AR CPM) və Cəzaların İcrası Məcəlləsi (bundan sonra—AR CİM) yuxarıda qeyd olunanlara istinadən, sözügedən şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması, onlarla bağlı cinayət icraatı, cəzaların təyini və icrası ilə əlaqədar bir sıra fərqli yanaşmalar nəzərdə tutmuşdur. Həmin qanunvericilik aktlarında uşaq hüquqpozucularının əməllərinin qiymətləndirilməsi zamanı digər hallarla yanaşı, onların kifayət qədər əqli yetkinliyə çatmadıqları və həyat təcrübələrinin az olması da nəzərə alınmışdır [1, Səh. 574]. Eyni zamanda, qeyd olunan qanunvericilik aktlarının qəbulu zamanı uşaq hüquqları ilə bağlı Konvensiyanın, habelə BMT-nin 14 dekabr 1990-cı il tarixli «Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının qarşısının alınmasının rəhbər prinsipləri (Ər-Riyad rəhbər prinsipləri)»nin, «Yetkinlik yaşına çatmayanlar barədə ədalət mühakiməsinin aparılması ilə bağlı minimal standart qaydaları (Pekin qaydaları)»nın tövsiyələrinə də istinad edilmişdir. Bir sıra dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanununda ictimai təhlükəli əməli törətmiş, on altı yaşı tamam olmuş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi təsbit edilmişdir. Lakin siyahısı AR CM-lə qəti müəyyən edilmiş bir qrup cinayətlərə görə on dörd yaşı tamam olmuş şəxslər də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilirlər. Cinayət qanununa əsasən on dörd yaşından on səkkiz yaşına qədər olan uşaqlar yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab edilirlər. 2000-ci ilin 1 sentyabrından qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual, Cəzaların İcrası məəcəllələrində sözügedən şəxslərlə əlaqədar cinayət məsuliyyətinin, icraatın, cəzaların təyini, habelə cəzaların icrası xüsusiyyətlərinə ayrıca bölmə və ya fəsilələr həsr edilmişdir. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək uşaqların, yəni yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı, həmin şəxslərə cəzaların təyin edilməsi və cəzalarının icrasının xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər xüsusi maraq doğurduğundan, onlar tərfimizdən arasdırma predmeti seçilmişdir.

İlkin olaraq sözügedən şəxslərin Azərbaycanda cinayətkarlığı ilə əlaqədar rəsmi statistik rəqəmlərə istinadən qeyd edə bilərik ki, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən, habelə onların iştirakı ilə (bundan sonra—yetkinlik yaşına çatmayanlar) törədilmiş ictimai təhlükəli əməllər ümumi cinayətkarlıqda istər say, istərsə faiz hesabı ilə çox da böyük yer tutmamışdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin (bundan sonra—AR DSK) məlumatlarına əsasən son otuz iki, yəni 1993–2024-cü illərdə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilmiş cinayətlərin sayı, ölkədə ümumi qeydə alınmış ictimai təhlükəli əməllərin il ərzində orta hesabla təxminən 2,5 %-ni təşkil etmişdir. 1993–2000-ci illərdə müvafiq göstərici 4,3 % olmuş, say hesabı ilə ən az cinayət hadisəsi 821 (1993-cü il), ən çox cinayət hadisəsi isə 915 olmaqla (1998-ci il) qeydə alınmışdır. 2001–2010-cu illərdə orta göstərici azalmaqla 2,7 % təşkil etmiş, sayca ən az cinayət hadisəsi 375 (2002-ci il), ən çox cinayət isə, 525 (2005-ci il) olmuşdur. 2011–2020-ci illər ərzində müvafiq rəqəmlər yenidən aşağı

düşmüş, müvafiq olaraq 1,8 %, 323 cinayət (2019–2020-ci illərdə) və 548 cinayət (2013-cü il) təşkil etmişdir. Beləliklə, 1993–2000-ci illərdə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı üzrə faiz göstəriciləri təhlili aparılan digər illərlə müqayisədə yüksək olmuş, 2001-ci ildən başlayaraq qeydə alınmış cinayətlər, bir neçə il istisna olmaqla, ümumən istər say, istərsə faiz hesabı ilə azalmağa başlamışdır. Azərbaycan Respublikasında digər illərlə müqayisədə 2021–2024-cü illərdə sözügedən şəxslərin cinayətkarlığı üzrə istər say, istərsə faiz göstəricilərinin artması müşahidə edilməmiş, onlar 364 (2023-cü il) və 251 (2021-ci il) arasında olmaqla, ölkədə qeydə alınmış cinayətlərin ümumi sayında hər il təxminən bir və ya daha az faiz təşkil etmişdir. 1993–2024-cü illərdə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən il ərzində törədilmiş ağır və xüsusilə ağır cinayətlər, ümumi sayın təxminən 9–43 %-i civarında olmuş, ən yüksək göstərici 2001-ci ildə, ən aşağı göstərici isə, 2018-ci ildə qeydə alınmışdır.

Təhlili aparılan illərdə yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı qeydə alınmış cinayətlərin böyük əksəriyyəti oğlanlar tərəfindən törədilmişdir. AR DSK-nin məlumatlarına istinadən 1995–2024-cü illərdə cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların cəmi 1,4 %-dən (2016-cı il) 7,2 %-dək (2002-ci il) qızlar olmuşdur. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilmiş cinayətlərin strukturunda bir qayda olaraq, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, oğurluq, soyğunçuluq, xuliqanlıq, narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi ilə bağlı ictimai təhlükəli əməllər üstünlük təşkil etmişdir.

1993–2024-cü illərdə cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların sayı ilə əlaqədar təhlil göstərdi ki, ən yüksək göstərici 1993-cü ildə (1018 nəfər), ən aşağı say isə, 2019-cu ildə (387 nəfər) qeydə alınmışdır. 2001–2010-cu illərdə həmin göstəricilər 554 nəfər (2005-ci il) və 412 nəfər (2003-cü il), 2011–2020-ci illərdə 514 nəfər (2013-cü il) və 387 nəfər (2019-cu il) təşkil etmişdir. 2021–2024-cü illərdə ölkədə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların sayı 349 (2021-ci il) 494 (2023-cü il) arası olmuşdur. Beləliklə, nəzərdən keçirilən illərdə ölkədə sözügedən şəxslərin ümumi say artımına baxmayaraq, onlar tərəfindən törədilmiş cinayətlərin sayı ilə yanaşı, məsuliyyətə cəlb edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların sayı da azalmış və təxminən iki dəfə aşağı düşmüşdür. Bu da ilk növbədə Azərbaycan Respublikasında sözügedən şəxslərlə bütün sahələrdə, o cümlədən, hüquq pozuntularının profilaktikası istiqamətində uğurla həyata keçirilən dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasında ictimai təhlükəli əməllər törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət icraatının qanunvericilikdə təsbit edilmiş xüsusiyyətlərinə ölkədə aparılmış elmi araşdırmalarda, habelə, işıq üzü görmüş hüquq ədəbiyyatında kifayət qədər aydınlıq gətirildiyindən, təkrarçılığa yol verilməməsi məqsədilə həmin proses üzərində ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmirik [2, 3, 4]. Qısa olaraq vurğulamaq istərdik ki, AR CPM-i, yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəyə daha çox ehtiyacı olduğu baxımından, habelə humanizm, ədalət

prinsiplərini rəhbər tutaraq, onlar barəsində cinayət mühakimə icraatının xüsusişdirilmiş proseduru nəzərdə tutmuşdur.

Ölkənin cinayət qanununun Ümumi hissəsinin təhlili göstərir ki, haqqında cinayət icraatı aparılan şəxslərin səmimi peşmanlıqla, zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla, mülkiyyət əleyhinə, habelə iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə görə, habelə şəraitin dəyişməsi, narkomaniya xəstəliyi ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad etmə institutlarının (AR CM-in 72, 73, 73–1, 73–2, 74, 74-1-ci maddələri) tətbiqi ilə bağlı yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün hər hansı bir güzəşt nəzərdə tutulmamışdır. Eyni zamanda, yetkinlik yaşına çatmayanların müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi üçün tələb edilən vaxt, yetkinlik yaşına çatmışlar üçün AR CM-in 75-ci maddəsində müəyyən edilmiş müddətlərin yarısını təşkil edir. Habelə, AR CM-in 88-ci maddəsinə uyğun olaraq, ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törətmiş şəxslərin tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər təyin edilməklə islah olunması mümkün hesab olunduğu hallarda, cinayət məsuliyyətindən azad edilmə institutu yalnız yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq edilə bilər.

AR CM-in 85-ci maddəsinin ilk redaksiyasına əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlara həmin məcəllənin 42-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş və əsas cəza növü kimi tətbiq edilən doqquz cəzadan yalnız dördü, yəni cərimə, ictimai işlər, islah işləri və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə təyin edilə bilərdi. Azərbaycan Respublikasının 20 oktyabr 2017-ci il tarixli qanunu ilə AR CM-ə edilmiş dəyişikliklə cəza sisteminə fərqli məzmununda qaytarılmış azadlığın məhdudlaşdırılmasının yetkinlik yaşına çatmayanlara da tətbiqi nəzərdə tutulmuş, beləliklə də, sözügedən şəxslərə təyin edilə bilən əsas cəzaların sayı artaraq beş olmuşdur. Yetkinlik yaşına çatmayanlara ən sərt cəzanın, yəni ömürlük azadlıqdan məhrum etmənin tətbiqinə cinayət qanunu ilə birbaşa qadağan qoyulmuşdur. Eyni zamanda, yalnız hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cəzalarla bağlı qeyd edilməlidir ki, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasının, AR CM-in 54-cü maddəsinin məzmunu və təyini şərtlərinə istinadən, hərbi qulluqçu hazırlayan xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin yetkinlik yaşına çatmayan kursantlarına tətbiq edilməsinə cinayət qanunu yol vermir. Habelə, 20 oktyabr 2017-ci il tarixli qanunla AR CM-in 50-ci maddəsinə əlavə edilmiş yeni normaya uyğun olaraq, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzasının sözügedən kursantlara tətbiq olunmasına da qadağa qoyulmuşdur. Bu da bizə göstərilən dəyişikliyə kimi, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzasının yetkinlik yaşına çatmayan kursantlara tətbiqinin istisna olunmadığı qənaətinə gəlməyə əsas verir.

AR CM-i yaşı on səkkizdən yuxarı olan şəxslərlə müqayisədə yetkinlik yaşına çatmayanlara müvafiq cəza növlərinin təyin edilməsinə fərqli yanaşaraq, onların hər biri üçün kifayət qədər az məbləğ və qısa müddətlər müəyyən etmişdir. Belə ki, cərimə cəzasının maksimal məbləği altı yüz manatadək müəyyən olunmuşdur. Lakin həmin cəza, yalnız müstəqil əmək

haqqı və ya cərimənin icrasına yönəldilə bilən əmlakı olan yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq edilə bilər. Eyni zamanda, hesab edirik ki, Cinayət Məcəlləsinin 44-cü maddəsinə uyğun olaraq cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) bir misindən on mislinədək miqdarda, yaxud cinayətin predmetinin dəyərini yüz faizində miqdarında təyin edilə bilən cərimə növləri, AR CM-in 85.2-ci maddəsində bilavasitə nəzərdə tutulmadığından, yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq edilə bilməz. Belə yanaşma, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin «Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında» 25 iyun 2003-cü il tarixli, «Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri barədə işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 30 iyun 2008-ci il tarixli Plenum qərarlarında birbaşa göstərilməsə də, həmin qərarlarda yetkinlik yaşına çatmayanlara cəzaların AR CM-in 85-ci maddəsinin tələbləri nəzərə alınmaqla tətbiq edilməsinin vacibliyi öz əksini tapmışdır.

İctimai işlər cəzası sözügedən şəxslərə səksən saatdan üç yüz iyirmi saatadək təyin edilir. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, AR CM-in 47-ci maddəsində ictimai işlər növündə cəzanın gün ərzində icrası müddəti yetkinlik yaşına çatmışlar üçün dörd saat müəyyən edilmişdir. Həmin müddət on altı yaşından on səkkiz yaşına kimi olan məhkumlara da aiddir. Lakin AR CM-in 85.3-cü maddəsində ictimai işlərin gün ərzində icra müddəti on beş yaşnadək şəxslər üçün gündə iki saatdan, on beş yaşından on altı yaşnadək şəxslər üçün isə, üç saatdan artıq olmamaqla təsbit edilmişdir. Habelə, cinayət qanununun tələbinə əsasən, bütün yetkinlik yaşına çatmayanlara yalnız onların bacardıqları, yəni yerinə yetirə biləcəkləri ictimai işlər təqdim edilməlidir.

AR CM-in 85-ci maddəsində yetkinlik yaşına çatmayanlara islah işləri cəzasının iki aydan bir ilədək, azadlığın məhdudlaşdırılmasının iki aydan iki ilədək, nəhayət, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının bütün hallarda, habelə cinayətlərin və ya hökmlərin məcmusu da daxil olmaqla, on ilədək müddətə təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ölkənin qüvvədə olan cinayət qanunu ilə müqayisədə Azərbaycan SSR-nin 1960-cı ilin Cinayət Məcəlləsində yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq olunan cəzalardan yalnız azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə bağlı güzəşt, yəni onun on ilədək müddətə təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Sözügedən şəxslərə tətbiq edilən cərimə, azadlıqdan məhrum etmədən islah işləri, müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzalarının təyini şərtləri, məbləği və müddəti yetkinlik yaşına çatmış şəxslərlə eyni olmuşdur.

Ölkənin cinayət qanununda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə müvafiq cəza növlərinin təyini ilə əlaqədar normalarda onların yaş həddi, habelə cinsi ilə bağlı hər hansı əlavə fərqli yanaşma və ya istisna nəzərdə tutulmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, on beş yaşnadək şəxslərə ictimai işlər və islah işləri növündə cəzaların təyin edilməsinin ölkə Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin I hissəsinə, 17-ci maddəsinin IV və V hissələrinə, 26-cı maddəsinin II hissəsinə, 71-ci maddəsinin I və II hissələrinə, 149-cu

maddəsinin I və III hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) ölkənin Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu vermişdir. Sorğuda Əsas Qanunun 17-ci maddəsinin beşinci hissəsində təsbit edilmiş, on beş yaşına çatmamış uşaqların işə götürülməsinə qadağan qoyulması nəzərə alınaraq, müvafiq yaşdakı yetkinlik yaşına çatmayanlara ictimai işlər və islah işləri növündə cəzaların tətbiqini nəzərdə tutan AR CM-in 85.3-cü və 85.4-cü maddələrinin hüquqa və haqq-ədalət meyarlarına cavab verməməklə, Konstitusiyanın müvafiq normasının, eləcə də qeyd olunan digər maddələrinin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etdiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu məsələ ilə bağlı konstitusiyaya işinə baxılması prosesində BMT-nin aidiyyəti beynəlxalq aktlarını, milli qanunvericiliyi ətraflı təhlil edərək, 23 aprel 2021-ci il tarixli Qərarında məhkumun əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan ictimai işlər və islah işləri növündə cəzaların on beş yaşınadək şəxslərə tətbiqinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin V hissəsi ilə ziddiyyət təşkil etmədiyini və onların təyininin mümkün olduğunu göstərmişdir. Eyni zamanda, qərarla qeyd olunmuşdur ki, azadlıqdan məhrum etməyə alternativ olan hər iki cəzanın tətbiq edilməsində məqsəd cinayət əməli törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanlarda şəxsi məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək, onları cəmiyyətə qaytarmaq və cəmiyyətdə faydalı rol oynamaqla, düzgün inkişaflarına kömək etməkdir [5, Səh. 99–100]. Fikrimizcə, müvafiq alternativ cəzaların on beş yaşınadək şəxslərə təyin edilməsinin AR CM-də nəzərdə tutulması, onlar barəsində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqinə qənaətli yanaşma imkanlarının artırılması ilə də bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanlara əlavə cəzaların təyin edilməsi ilə bağlı hər hansı bir müddəə nəzərdə tutulmamış, eyni zamanda, bunu qadağan edən hər hansı bir norma da öz əksini tapmamışdır [6, c. 107]. Habelə, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin cəzaların təyini və bir sıra cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi ilə əlaqədar Plenumun qərarlarının təhlili bizə əlavə cəza qismində cərimə, müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, habelə nəqliyyat vasitəsini idarə etmə hüququndan məhrum etmənin tətbiqinin mümkün olduğu qənaətinə gəlməyə əsaslar yaradır. Lakin, bu zaman AR CM-də təsbit edilmiş müəyyən istisnalar da nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun yuxarıda göstərilən 30 iyun 2008-ci il tarixli Qərarının 16-cı bəndinin 4 aprel 2025-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq yenilənmiş redaksiyasına əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilməsinə yol verilən cəzalar sırasında yalnız cərimənin AR CM-in 43-cü maddəsində həm əsas, həm də əlavə cinayət-hüquqi xarakterli tədbir kimi təsbit edildiyi əsas götürülərək, onun sözügedən şəxslərə əlavə cəza qismində təyin edilməsi məqbul hesab olunmuşdur. Bu zaman yetkinlik yaşına çatmayanlara cərimə, yalnız məhkumun müstəqil əmək haqqı və ya bu cəzanın icrasına yönəldilə bilən əmlakı olduğu

təqdirdə, habelə cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş məbləğdə təyin edilə bilər. Fikrimizcə, sözügedən şəxslərə əlavə cəza kimi yalnız cərimənin təyin edilməsi ilə bağlı Ali Məhkəmənin qeyd olunan mövqeyi ilə birmənalı razılaşmağı düzgün hesab etmirik. Belə ki, həmin plenum qərarının istinad olunan bəndinin əvvəlki redaksiyasında yetkinlik yaşına çatmayanlara müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmənin əlavə cəza kimi tətbiqinin mümkünlüyü də qeyd olunmuşdu, lakin yuxarıda göstərilən dəyişikliklə həmin müddəə qərardan çıxarılmışdır. Belə yanaşmaya baxmayaraq, hesab edirik ki, müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmənin yetkinlik yaşına çatmayana, onun hər hansı fəaliyyətlə məşğul olması ilə bağlı cinayət törətdiyi zaman əlavə cəza kimi tətbiqi mümkündür. Belə ki, AR CM-in 46-cı və 85-ci maddələrində həmin cəzanın sözügedən şəxslərə təyin edilməsinə heç bir qadağa qoyulmamışdır.

Nəqliyyat vasitəsini idarə etmə hüququndan məhrum etmə növündə əlavə cəzanın yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiqinin mümkünlüyü Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulmasına dair cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 15 noyabr 2013-cü il tarixli Qərarının 22-ci bəndində vurğulanmışdır. Belə ki, həmin bənddə göstərilir ki, yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulması ilə bağlı AR CM-in 263, 263-1, 264 və 351-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətləri törətməkdə təqsirləndirilən şəxslərin sürücülük hüququnun olmaması və ya yetkinlik yaşına çatmaması, onların barəsində müvafiq əlavə cəzanın, yəni nəqliyyat vasitəsini idarə etmə hüququndan məhrum etmənin tətbiqinə mane olmur. Daha iki əlavə cəzanın, yəni xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan yaxud dövlət təltifindən məhrum etmənin və Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarmanın yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiqinə gəldikdə, vurğulamaq istərdik ki, bəzi istisnalar nəzərə alınmaqla, onlar da sözügedən şəxslərə məhkəmə tərtibindən təyin edilə bilər. Belə ki, xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan yaxud dövlət təltifindən məhrum etmə cəzasının yetkinlik yaşına çatmayanlara, fikrimizcə, yalnız dövlət təltifindən məhrum etmə hissəsində tətbiqi mümkün ola bilər. Çünki, təcrübədə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin göstərdiyi şücaətə və qəhrəmanlığa görə ölkənin medal və ya ordeni ilə təltif edilməsi istisna deyildir, habelə, bununla əlaqədar qanunvericilikdə yaş həddi ilə bağlı qadağalar da nəzərdə tutulmamışdır. Eyni zamanda, düşünürük ki, AR CM-in 48-ci maddəsi xüsusi və ya hərbi rütbədən, habelə hər hansı fəxri addan məhrum edilməsinin tətbiqini yaş həddi ilə məhdudlaşdırmasa da, müvafiq şəxslərə yuxarıda qeyd olunan rütbə və ya adların verilməsi demək olar ki, imkan xaricindədir. Habelə, Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma növündə əlavə cəza, yalnız yetkinlik yaşına çatmayan əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində tətbiq edilə bilər. Belə ki, AR CM-in 52-ci maddəsində həmin cəzanın təyin edilməsinin yaşla əlaqələndirilməsi ilə bağlı hər hansı bir norma

yoxdur. Yekun olaraq qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanlara cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş beş əsas cəza növündən başqa, müəyyən şərtlərlə, yuxarıda göstərilən beş əlavə cəzanın da tətbiqini mümkün sayırıq.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunu yetkinlik yaşına çatmayanlara cəzaların təyin edilməsinə də fərqli yanaşma nümayiş etdirmişdir. Belə ki, məhkəmə sözügedən şəxslərə cəza təyin edərkən AR CM-in 58-ci maddəsində göstərilmiş, yəni törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti ilə bağlı, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri ilə əlaqədar hallardan əlavə, AR CM-in 86-cı maddəsinə uyğun olaraq, həmin şəxslərin həyat və tərbiyə şəraitini, psixi inkişaf səviyyəsini, şəxsiyyətinin digər xüsusiyyətlərini və onlara kənar şəxslərin təsirini də nəzərə almalıdır. Eyni zamanda, AR CM-in 59-cu maddəsinə əsasən, cəza təyini zamanı cinayətin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tərəfindən törədilməsi məhkəmə tərəfindən yüngülləşdirici hal kimi qəbul edilməlidir. Bu zaman, əgər cəzanı ağırlaşdıran hallar yoxdursa, AR CM-in 60-cı maddəsinə uyğun olaraq, təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi həmin məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördü üçündən artıq ola bilməz. Habelə, böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətə görə tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilməklə, cəzadan azad olunmaq imkanının AR CM-in 89-cu maddəsində yalnız yetkinlik yaşına çatmayanlara aid edilməsi, dövlət tərəfindən sözügedən şəxslərə göstərilən seçkili və humanist münasibətin daha bir gözəl təzahürüdür.

Cinayət qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı digər bir fərqli yanaşma onların azadlıqdan məhrum etmə cəzasının çəkilməsi yeri ilə bağlıdır. Belə ki, AR CM-in 55-ci və 85-ci maddələrinə uyğun olaraq azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilmiş və hökm qanuni qüvvəyə minənədək on səkkiz yaşına çatmayan oğlan və qızlar cəzalarını tərbiyə müəssisələrində çəkirlər. Məhkəmənin hökmü ilə yetkinlik yaşına çatmayan qızlar, habelə azadlıqdan məhrum etməyə ilk dəfə məhkum olunmuş yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlar cəzalarını çəkmək üçün ümumi rejimli, əvvəllər azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkmiş yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlar isə, məhkəmə rejimli tərbiyə müəssisələrinə göndərilirlər. Sözügedən şəxslər müvafiq yaş dövründə qəsdən cinayət, o cümlədən, xüsusilə ağır cinayət törətdikdə, hökm çıxarılan vaxt yetkinlik yaşına çatdıqda və bu zaman azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edildikdə, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun «Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslər üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün məhkəmələr tərəfindən təyin edilməsi təcrübəsi haqqında» 4 iyul 2025-ci il tarixli Qərarının 14-cü bəndinə əsasən onlar cəzalarını çəkmək üçün ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsinə, ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə görə beş ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan

məhrum etmə cəzasına məhkum olunduqda isə, məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsinə göndərilirlər.

Yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza təyini ilə bağlı məhkəmə təcrübəsinin təhlillindən əvvəl cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən sözügedən şəxslərin həbs yerlərində saxlanılmasına qısa toxunmaq istərdik. İlk qeyd olunmalıdır ki, qanunvericiliklə həmin şəxslər barədə həbs qətimkan tədbirinin tətbiq edilməsinə bir qayda olaraq, sonuncular tərəfindən yalnız az ağır zorakı, habelə ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsi zamanı yol verilir. Barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların istintaq təcridxanalarında saxlanma xüsusiyyətləri də, digər həbs edilmiş şəxslərlə müqayisədə öz humanistiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Sözügedən şəxslərə fərqli yanaşma «Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 may 2012-ci il tarixli Qanununun 30-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. İlk olaraq yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlar və qızlar həbs yerlərində bir-birindən, habelə yetkinlik yaşına çatan şəxslərdən ayrı saxlanılırlar. Sözügedən şəxslərə həbs yerlərində yaxşılaşdırılmış maddi-məişət şəraiti yaradılır və onlar xüsusi yemək norması ilə təmin edilirlər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin «Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin yemək və maddi-məişət normalarının təsdiq edilməsi haqqında» 18 fevral 2013-cü il tarixli 22 nömrəli Qərarına əsasən istintaq təcridxanalarında saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün müəyyən edilmiş gündəlik ərzaq normasının qida tutumu 4328 kilokalori təşkil edir. Bu da öz növbəsində həmin müəsisələrdə saxlanılan hamilə və ya yanında üç yaşınadək uşağı olan qadınlar istisna olmaqla, digər şəxslərin gündəlik ərzaq normasının qida tutumu ilə müqayisədə 353 kilokalori çoxdur. İstintaq təcridxanalarında saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayanlar digər şəxslərdən fərqli olaraq hər gün üç saatdan az olmamaqla, təmiz havada gəzintidən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Onlara asudə vaxtlarında, istintaq təcridxanalarının Daxili İntizam Qaydalarına riayət etməklə, televiziya proqramlarına baxış, orta təhsillərini davam etdirmək və idmanla məşğul olmaq üçün şərait yaradılır. Eyni zamanda, istinad edilən qanunla istintaq təcridxanalarında pozuntulara yol vermiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində kifayət qədər sərtliyi ilə xarakterizə olunan, cərimə təcridxanasında yerləşdirilmə növündə tənbeh tədbirinin tətbiqinə qadağa qoyulmuşdur.

Yetkinlik yaşına çatmayanların məhkum edilməsi və bu zaman onlara cəzaların təyin olunması ilə əlaqədar AR DSK-nın məlumatlarına istinadən, 1993–2024-cü illərdə, yəni otuz iki il ərzində Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən cəmi 10642 yetkinlik yaşına çatmayan məhkum edilmişdir ki, bu da bir il ərzində orta hesabla 332 nəfər təşkil edir. Ümumi məhkum olunanların təxminən 2,2 %-i qızlar olmuşdur. Araşdırılması aparılan illərdə məhkum olunan yetkinlik yaşına çatmayan oğlanların il üzrə orta sayı 327 nəfər təşkil etmiş, 1993-cü ildə onların sayı daha yüksək, yəni 689, 2020-ci ildə daha az, yəni cəmi 201 nəfər olmuşdur. Müvafiq illərdə məhkum edilmiş qızların ən yüksək sayı 17 (1998-ci il), ən az sayı isə, 1 nəfər

(2018-ci il) təşkil etmişdir. 2023–2024-cü illərdə ölkədə məhkəmələr tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayan 586 oğlan və 9 qız məhkum edilmişdir. Sözügedən şəxslərə 1993–2024-cü illərdə, yetkinlik yaşına çatmış şəxslərdən fərqli olaraq, məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilmiş cəzalar arasında say və ya faiz hesabı ilə bir qayda olaraq, azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzalara, habelə şərti məhkum etməyə daha çox rast gəlinmişdir. Eyni zamanda, 1993–2000-ci illərdə yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı ümumi məhkum etmə təcrübəsində digər cəzalarla müqayisədə azadlıqdan məhrum etmənin tətbiqinə üstünlük verilmiş, həmin cəza üzrə göstərici 23–37 % arasında olmuşdur. 2000–2014-cü illərdə şərti məhkum etmə institutu birinciliyi ələ almış, onun tətbiqi həmin illərdə 30–53 % arası təşkil etmişdir. 2015–2017-ci illərdə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqi yenidən artaraq, 30–34 %-lə ilk sırada yerləşmiş, 2018-ci ildə isə, şərti məhkum etmə 38,2 %-lə yenidən birinci olmuşdur. 2019–2024-cü illərdə yetkinlik yaşına çatmayanlara azadlığın məhdudlaşdırılmasının daha intensiv tətbiqi müşahidə olunmuş, həmin illərdə ümumi məhkum olunan sözügedən şəxslərin 39–51,7 %-nə həmin cəza növü təyin edilmişdir. Xüsusilə, 2021–2024-cü illərdə yetkinlik yaşına çatmayanlar barədə azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasının tətbiqi ardıcıl artmaqla, ümumi sayın müvafiq olaraq 43,6 %, 49,2 %, 49,4 % və 51,7 %-ni təşkil etmişdir. İstinad olunan son dörd ildə cəza tətbiqi təcrübəsində azadlıqdan məhrum etmə və şərti məhkum etmə institutu ikinci-üçüncü yerlərdə olmuşlar. Sözügedən şəxslərə məhkəmələr tərəfindən habelə digər cəza növləri, yəni islah işləri, cərimə və ictimai işlər də tətbiq edilmişdir.

Yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilmiş cəzaların icrası ilə əlaqədar qeyd edilməlidir ki, digər məhkumlarla müqayisədə, cəmiyyətdən təcrid edilmə ilə bağlı olmayan cərimə, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması, əlavə cəzaların icrası, habelə şərti məhkum etmə, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə ilə bağlı probasiya nəzarətinin həyata keçirilməsini tənzimləyən qanunvericilikdə, yəni AR CİM-də, demək olar ki, fərqlər nəzərdə tutulmamışdır. Bu da ilk növbədə, həmin dövlət məcburiyyət tədbirlərinin, cinayət qanununun müvafiq institutlarının məhkumların hüquq və azadlıqları üçün kifayət qədər ciddi və çox da böyük olmayan məhdudluyatlar yaratmadığı ilə bağlıdır. Göstərilən yanaşmaya Azərbaycan SSR-nin 1925-ci, 1970-ci il tarixli İslah-Əmək məcəllələrində (bundan sonra–AR İƏM), habelə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1 fevral 1984-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Məhkumlara islah-əmək təsiri tədbirləri ilə bağlı olmayan cinayət cəzalarının icrası qaydası və şərtləri haqqında Əsasnamə»də də rast gəlinmişdir. Lakin, hazırda sözügedən şəxslərin ictimai işlər cəzasının icrasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. 14–16 yaş arasında olan məhkumların gün ərzində ictimai işlərin yerinə yetirilməsinə cəlb olunması müddətlərinin az olması ilə bağlı məsələyə yuxarıda aydınlıq gətirilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 17 oktyabr 2017-ci il tarixli 438 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «İctimai

işlər cəzasına məhkum olunmuş və ictimai işlər növündə inzibati tənbeh tədbiri tətbiq edilmiş şəxslərin cəlb ediləcəyi işlərin növləri və belə işlərin keçiriləcəyi yerlərin müəyyənləşdirilməsi Qaydası», yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların cəlb ediləcəkləri işlərin növünü və keçiriləcəyi yerlərin seçilməsi zamanı, sözügedən şəxslərin təhsilinin, əsas iş yerinin, cinsi mənsəbiyyətinin, fiziki sağlamlığının, yaş dövrünə uyğun psixoloji cəhətlərinin və həyatı qavrama baxışlarının nəzərə alınmasını da tələb edir. Eyni zamanda, istinad edilən Qaydada, yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar tərəfindən həyata keçirilən ictimai işlərin icrası prosesinin digər şəxslərin kənardan sərbəst şəkildə görə bilmədiyini, onlar tərəfindən foto və video çəkilişlərinin aparılmasının mümkün olmadığı yerlərə və işlərə üstünlük verilməsinin vacibliyi də vurğulanmışdır [7, səh. 159–160]. Sözügedən şəxslərə qanunvericilikdə, o cümlədən müvafiq qərarda göstərilən münasibət, sözsüz ki, milli qanunvericiliyin, habelə beynəlxalq aktların tələb və tövsiyələrinin nəzərə alınması ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətdən təcrid edilmə ilə bağlı olmayan cəzalar təyin edilmiş, barələrində şərti məhkum etmə, habelə cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və probasiya qeydiyyatında olan yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların sayına aydınlıq gətirilməsi məqsədilə Avropa Şurasının azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəzalarla bağlı cinayət statistikasına üzrə SPACE II hesabatları öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, ölkədə 2017-ci ilin sonundan fəaliyyətə başlamış Ədliyyə nazirliyinin Probasiya Xidmətinin qeydiyyatında 2019–2023-cü illərin əvvəllərində, müvafiq olaraq 2019-cu ildə 117, 2020-ci ildə 176, 2021-ci ildə 138, 2022-ci ildə 102, 2023-cü ildə isə, cəmi 70 sözügedən məhkum olmuşdur ki, bu da həmin illərdə ölkədə probasiya nəzarətində olan ümumi məhkumların sayının təxminən bir və ya daha az faizini təşkil etmişdir. 2020-ci illə müqayisədə 2021–2023-cü illərdə probasiya qeydiyyatında olmuş yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların sayı müvafiq illər üzrə 21,6 %, 42,1 % və 2,5 dəfə azalmışdır [8]. Bu da ilk növbədə, məhkum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların ümumi sayının azalması, habelə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin «8 Noyabr–Zəfər Günü münasibətilə amnistiya elan edilməsi haqqında» 5 noyabr 2021-ci il tarixli qərarının icrası ilə əlaqəlidir. Belə ki, göstərilən amnistiya aktı yetkinlik yaşına çatmayan 65 məhkuma tətbiq edilmişdir ki, onların da böyük əksəriyyətini cəmiyyətdən təcrid edilmə ilə bağlı olmayan cəzalara məhkum edilmiş şəxslər təşkil etmişdir [9].

Qüvvədə olan cəzaların icrası qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanlar barədə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası qayda və şərtləri, onların hüquqi vəziyyəti, islah etmə tədbirlərinin tətbiqi prosesi, məhkumların islahında ictimaiyyətin iştirakı formaları, cəzadan azad edilməklə bağlı normalar digər məhkumlarla müqayisədə kifayət qədər fərqli olmaqla, öz humanistliyi, nəzərəcarpacaq güzəştlərlə diqqəti cəlb edir. Qeyd olunan fərqli yanaşma dairəsinin kifayət qədər genişləndirilməsi XX əsrin 90-cı illərinin sonuna, yəni Azərbaycanın öz müstəqilliyinin

bərpasından sonrakı dövrə təsadüf edir. Səbiq cəzaların icrası qanunvericiliyində, xüsusilə 1970-ci il tarixli AR İÖM-də azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkən yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar üçün bir sıra güzəştlər nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, onlar, yaşayış sahəsinin, qısa müddətli görüşlərin, əmək haqqından şəxsi hesaba keçirilən məbləğin bir qədər çox olması, yeməyin və xüsusi paltarın ödənişsiz verilməsi, qidalanmanın fərqli normalarla təşkili, bağlama və sovqatların alınması hüququnun yaranması üçün təyin edilmiş cəza müddətinin yarısının çəkilməsinə ehtiyac olmadığı ilə əlaqədar olmuşdur. Habelə, tənbeh tədbiri qismində intizam təcridxanasına keçirilmiş sözügedən məhkumların, cəzaçəkmə müəssisələrində pözüntülərə görə cərimə təcridxanasına, yaxud karsərə yerləşdirilmiş yetkinlik yaşına çatmış məhkumlarla müqayisədə, saxlanma şəraiti də bir qədər humanist olmuşdur. Belə ki, AR İÖM-də tənbeh tədbirinin tətbiqi müddətində yetkinlik yaşına çatmayanlara gecə vaxtı yataq ləvazimatlarının verilməsi və gündəlik bir saatlıq gəzintinin təqdim olunması nəzərdə tutulmuşdu. Eyni zamanda, səbiq qanunvericilikdə digər məhkumlara şamil olunan bir sıra sərt məhdudiyətlərin yetkinlik yaşına çatmayanlara da tətbiqi təsbit edilmişdi. Belə ki, AR İÖM-ə uyğun olaraq yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların da bütün yazışmaları, o cümlədən yaxınlarına göndərdikləri və aldıkları məktublar senzurdan keçirilirdi, yəni müdiriyyət tərəfindən oxunurdu. Onların yaxın qohumları və digər şəxslərlə görüşləri Tərbiyə müəssisəsinin nümayəndəsinin iştirakı ilə təqdim edilirdi. Habelə, digər məhkumlardan fərqli olaraq, yetkinlik yaşına çatmayanlara yaxın qohumlarla birlikdə yaşamaq hüququ ilə verilən uzun müddətli görüşlər qadağan edilmişdi. Buna görə də Azərbaycan SSR-nin digər cəzaçəkmə müəssisələrindən fərqli olaraq, ölkədə fəaliyyət göstərən yeganə Tərbiyə müəssisəsinin ərazisində uzun müddətli görüşlərin keçirilməsi üçün müvafiq infrastruktura malik ayrı bina inşa edilməmişdi. Eyni zamanda, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan həmin məhkumlara məzuniyyət verilməsi, onların işlədikləri müddətin əmək stajına daxil edilməsi də qadağan edilmişdi. Rejim qaydalarının pözulmasına görə sözügedən məhkumlara yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar kimi mühafizə qurğuları müstəsna olmaqla, Tərbiyə müəssisəsinin ərazisinin və binalarının sahmana salınması üçün əlavə növbətçilik, habelə növbəti qısa müddətli görüş, bağlama və ya sovqat almaq, müəssisədə fəaliyyət göstərən ticarət köşkündən bir ay ərzində ərzaq məhsulları və ən zəruri mallar əldə etmə hüquqlarından məhrum etmə kimi tənbeh tədbirləri tətbiq oluna bilərdi. İntizam təcridxanasına keçirilmiş yetkinlik yaşına çatmayanlara digər məhkumlar kimi görüş, yazışma, telefon danışqları, sovqat və banderol almaq, ərzaq məhsulları və ən zəruri mallar əldə etmək, stolüstü oyunlardan, habelə bütün məlumatlarından istifadə qadağan olunmuşdu. Əlavə olaraq, sözügedən məhkumlara, yetkinlik yaşına çatmış məhkumlar üçün nəzərdə tutulmayan tənbeh tədbiri, yəni kinoya, konsertə getməkdən, idman oyunlarında iştirak etməkdən bir dəfə məhrum etmə növündə tədbir tətbiq edilə bilərdi.

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbulu və qanunvericilik aktlarının onun müddəalarına uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar ölkədə aparılan hüquqi islahatlar çərçivəsində qəbul edilmiş 7 fevral 1997-ci il tarixli qanunla AR İÖM-ə edilmiş əsaslı və çoxsaylı dəyişikliklərlə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayanların cəzalarının icrası qaydaları kifayət qədər yumşaldılmış, yeni hüquqlar, güzəştlər nəzərdə tutulmuş, bir sıra məhdudiyətlər və qadağanlar ləğv edilmişdir [10, Səh. 21–24]. Qeyd edilməlidir ki, cəzaların icrası qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, yetkinlik yaşına çatmayanlara yeni hüquq və imtiyazların verilməsi məhkumlarla davranışa həsr olunmuş beynəlxalq aktların, xüsusilə BMT-nin Məhbuslarla davranışın minimal standart qaydalarının və Avropa Penitensiar Qaydalarının tövsiyələri nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir.

Cəzaların icrasını tənzimləyən AR CİM-lə, habelə həmin məcəllənin qüvvəyə mindiyi vaxtdan ötən iyirmi beş il ərzində ona edilmiş dəyişikliklərlə azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkən bütün məhkumların, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və azadlıqlarının, qanuni maraqlarının dairəsi bir qədər də genişləndirilmiş, cəzalarının icrası qaydaları, saxlanma şəraiti yenidən xeyli yaxşılaşdırılmışdır [11, Səh. 22–24, 12, c. 633–637]. Qeyd olunanlara istinadən, azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın icrası prosesində yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş fərqli, güzəştli müddəalara ətraflı toxunmaq istərdik. Belə ki, yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar (oğlanlar və qızlar):

- yaxşılaşdırılmış maddi-məişət şəraitində cəza çəkirlər, onlar yeməyin xüsusi, daha yüksək kalorili normasına uyğun qidalanırlar. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 2001-ci il tarixli 154 nömrəli Qərarına uyğun olaraq sözügedən məhkumların gündəlik ərzaq normasının qida tutumu 3746 kilokalori müəyyən edilmişdir ki, bu da ağır və zərərli əmək şəraitində işləyən, müalicə müəssisələrində müalicə keçən, hamilə və yanında üç yaşına çatmamış uşağı olan məhkum qadınlar istisna olmaqla, digər yetkinlik yaşına çatmış məhkumlar üçün nəzərdə tutulmuş gündəlik ərzaq normasının qida tutumu ilə müqayisədə 441 kilokalori çoxdur;

- ümumi rejimli Tərbiyə müəssisəsində cəza çəkdikləri müddətdə, eyni rejimli cəzaçəkmə müəssisəsindəki yetkinlik yaşına çatmış məhkumlardan il ərzində iki dəfə çox, yəni səkkiz uzun müddətli görüş hüququna malikdirlər;

- ümumi təhsilə və peşə təhsilinə icbari qaydada cəlb edirlər;

- əməyə cəlb olunduqda, onlar üçün əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq qısaltdılmış iş vaxtı müəyyən edilir. Yəni, həftə ərzində 16 yaşnadək məhkumlar 24 saatdan, 16 yaşdan 18 yaşadək olan məhkumlar isə 36 saatdan artıq olmamaq şərti ilə, əməyə cəlb edilə bilərlər;

- aldıkları əmək haqqının, məhkəmə qərarı ilə müəyyən edilmiş və digər bütün tutulmalı məbləğlərdən asılı olmayaraq, ən azı 65 %-nin şəxsi hesablarına keçirilməsi hüququna malikdirlər;

– həvəsləndirmə qaydasında yaxşılaşdırılmış saxlanma şəraitinə ümumi rejimli Tərbiyə müəssisəsində cəza müddətinin dördü birini, möhkəm rejimli müəssisədə isə, cəza müddətinin üçü birini çəkildikdən sonra keçirilə bilərlər. Yetkinlik yaşına çatmış məhkumlar üçün sözügedən müddətlər daha çox, yəni müvafiq olaraq cəza müddətinin üçü birini və ya yarısını təşkil edir. Yaxşılaşdırılmış saxlanma şəraitinə keçirilmiş bütün məhkumlar, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayanlar, AR CİM-də onlar üçün nəzərdə tutulmuş hüquq və imtiyazlardan əlavə istifadə etmək imkanı əldə edirlər;

– ümumi rejimli Tərbiyə müəssisəsində saxlanılma şəraiti yaxşılaşdırıldıqda, hər il əmək məzuniyyəti vaxtı müdiriyyətin qərarı ilə valideynlərinin və ya himayəçilərinin müşayiəti ilə, lakin ölkə daxilində olmaqla, müəssisənin hüdudlarından kənara, yola sərf olunan iki gün nəzərə alınmamaqla, yeddi günə qədər qısa müddətli səfərlər edə bilərlər;

– nümunəvi davranışa, əməyə və təhsilə vicdanlı münasibətə, özfəaliyyət təşkilatlarında və tərbiyə tədbirlərində fəal iştiraka görə AR CİM-in 105-ci maddəsində azadlıqdan məhrum edilmiş bütün məhkumlara tətbiq edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş həvəsləndirmə tədbirlərindən əlavə, gecə vaxtı istisna olmaqla, gün ərzində səkkiz saatadək Tərbiyə müəssisəsi nümayəndəsinin müşayiəti ilə cəzaçəkmə yerinin hüdudlarından kənarda keçirilən idman, mədəni-kültüvi və digər tədbirlərə bir dəfə tamaşa etmək imkanından bəhrələnmə bilərlər. Bu zaman məhkumlara onlara məxsus mülki paltarları verilir;

– cəzanın çəkilməsi yerlərindən qaçış zamanı, onlara qarşı odlu silah tətbiqinə qadağan qoyulmuşdur. Eyni zamanda, Ədliyyə nazirliyinin Kollegiyasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının penitensiar sistemində təhlükəsizlik tədbirləri və onların tətbiq edilmə qaydaları haqqında Təlimat»a uyğun olaraq, vətəndaşların, əməkdaşların həyat və sağlamlığına hücum və təhlükə yaradan hərəkətlərlə bağlı hallar istisna olmaqla, sözügedən məhkumlara qarşı xüsusi vasitələrin, yəni rezin dəyənəyin, əl qandalının, gözyaşardıcı qazın, yayındırıcı təsir göstərən işıq-səs vasitələrinin və xidməti itlərin tətbiqinə də qadağan qoyulmuşdur;

– cəzanın icrası qaydalarını pozduqda, onlar barədə intizam təcridxanasına keçirilmə növündə tənbeh tədbiri yalnız yeddi günə qədər tətbiq oluna bilər. AR CİM-də yetkinlik yaşlı məhkumlar üçün eyni saxlanma şəraitinə malik cərimə təcridxanasına keçirilmə tənbehinin müddəti on beş günə qədər, qadınlar üçün isə, on günə qədər nəzərdə tutulmuşdur. İntizam təcridxanasına keçirilmiş məhkumlar hər gün iki saat gözintilə hüququna malikdirlər, onların bir təqvim ili ərzində sözügedən yerdə saxlanma müddəti otuz gündən çox ola bilməz (yetkinlik yaşlı məhkumlar üçün müvafiq müddətlər bir saat və altmış gün təşkil edir). Habelə, cərimə təcridxanasına keçirilmiş yetkinlik yaşlı məhkumlardan fərqli olaraq, intizam təcridxanasında keçirilmə tənbehinin çəkilməsi dövründə onların yaxın qohumları ilə qısa müddətli görüş hüquqları saxlanılır;

– cəzanın icrası qaydalarının qərəzli pozulması hallarında yetkinlik yaşına çatmış məhkumlar kimi, tənbeh tədbiri qaydasında kamera tipli otaqlara, habelə məhkəmənin qərarına əsasən üç ilə qədər müddətə həbsxanaya keçirilmirlər;

– cəza çəkməkdən azad edilməkdən əvvəl Tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyəti onların qohumlarını və ya digər şəxsləri xəbərdar edir. Sözügedən məhkumlar cəzanı çəkməkdən azad edildikdən sonra, yaşayış yerinə qohumlarının, himayəçilərinin və ya digər şəxslərin, yaxud Tərbiyə müəssisəsinin işçilərinin müşayiəti ilə qayıdırlar;

– cəzanı çəkməkdən azad edildikdən sonra, valideynlərinin olmaması və ya valideyn himayəsindən məhrum edilmələri ilə əlaqədar yaşayış yerləri olmadıqda, internat məktəblərinə göndərilir və tam dövlət təminatına götürülmürlər.

AR CİM-ə əsasən yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların on səkkiz yaşlı tamam olduqda, onlar bir qayda olaraq, tərbiyə müəssisələrindən cəzaçəkmə müəssisələrinə keçirilmirlər. Bu da öz növbəsində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarla yanaşı, Tərbiyə müəssisəsində məhkumların sayının azalmasına, az da olsa, təsir göstərir. Lakin həmin məhkumlar müəssisə müdiriyyətinin təqdimatına və məhkəmənin qərarına əsasən iyirmi yaşınadək tərbiyə müəssisələrində saxlanıla bilərlər. Belə saxlanılma həmin məhkumlarla aparılan islah-tərbiyə prosesinin uğurla yekunlaşması, onların təhsillərinin, o cümlədən peşə təhsilinin tam başa çatdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. On səkkiz yaşından sonra tərbiyə müəssisələrində saxlanılan məhkumlara yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar üçün müəyyən edilmiş cəzanın icrası şərtləri, yemək normaları və maddi-məişət təminatı aid edilir, onların əmək şəraiti əmək qanunvericiliyinə əsasən müəyyən olunur. Tərbiyə müəssisələrində saxlanılmış müvafiq məhkumlar cəzanın icrası qaydalarını pozduqda, onlar müəssisənin müdiriyyətinin təqdimatı və məhkəmənin qərarı ilə ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsinə keçirilmirlər.

Eyni zamanda, AR CİM-də yetkinlik yaşına çatmayanların islah edilməsi prosesində ictimaiyyətin, ictimai təşkilatların iştirakı formaları fərqli və daha geniş nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, yetkinlik yaşına çatmış məhkumların cəza çəkdiyi müəssisələrindən fərqli olaraq, Tərbiyə müəssisəsinin nəzdində müdiriyyətə tədris-tərbiyə prosesinin təşkilində, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində, məhkumların sosial müdafiəsinə dair məsələlərin həllində, cəza çəkməkdən azad olunanlara əmək və məişət şəraitinin yaradılmasında kömək göstərilməsi məqsədi ilə dövlət müəssisə, idarə və ya təşkilatlarının, ictimai birliklərin, digər müəssisələrin nümayəndələrindən və fiziki şəxslərdən ibarət Himayəçilik Şurası, məhkumlara göstərilən tərbiyəvi təsirin səmərəliliyini artırmaq və müəssisənin müdiriyyətinə islah işində kömək etmək üçün isə, məhkumların valideynlərindən və ya digər yaxın qohumlarından ibarət Valideynlər komitəsi yaradılır. İctimai əsaslarla fəaliyyət göstərən hər iki qurumun işinin təşkili və fəaliyyət qaydası, müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin

qərarı və Ədliyyə nazirliyinin təsdiq etdiyi Əsasnamə ilə tənzimlənir.

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində, yəni istintaq təcridxanalarında və tərbiyə müəssisələrində saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin sayı ilə bağlı Avropa Şurasının 2002–2006-cı, 2009–2016-cı, 2018–2024-cü illərin əvvəlinə olan məlumatları özündə əks etdirən cinayət statistikasına dair SPACE I hesabatlarının Azərbaycan Respublikası üzrə təhlili göstərdi ki, həmin illərdə ölkədə 26-dan (2011-ci ildə) 111 nəfərə kimi (2006-cı ildə) sözügedən həbs edilmiş şəxs və məhkum olmuşdur. 2016–2023-cü illər ərzində həmin göstəricilər azalaraq, 51-dən 80-dək təşkil etmişdir. Belə ki, 2018-ci ilin əvvəlinə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların sayı 75, 2019-cu ilin müvafiq dövründə 71, 2020-ci ildə 57, 2021-ci ildə 52, 2022-ci ildə 54, 2023-cü ildə isə, cəmi 56 nəfər olmuşdur. Lakin 2024-cü ilin əvvəlinə sözügedən şəxslərin sayı bir qədər artaraq, 72 nəfər təşkil etmişdir ki, bu da ölkənin azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılan şəxslərin ümumi sayının 0,3 %-dən də azdır [13]. Yuxarıda göstərilən yetkinlik yaşına çatmayanların böyük hissəsini həbs yerlərində saxlanılan oğlanlar təşkil etmişdir. Təhlili aparılan illərdə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində yetkinlik yaşına çatmayan cəmi bir və ya bir neçə qız olmuş, 2024-cü ilin əvvəlinə olan dövrdə isə, istər istintaq təcridxanalarında, istərsə cəzaçəkmə müəssisələrində, ümumiyyətlə qızlar olmamışdır. Beləliklə, istinad edilən illərdə digər dünya dövlətlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayanların, xüsusilə qızların sayı daim kifayət qədər az olmuşdur ki, bu da dövlət tərəfindən sözügedən şəxslərə göstərilən qayğının və humanist münasibətin bariz nümunəsi kimi qəbul edilməlidir. Eyni zamanda, azadlıqdan məhrum etmə yerləri ilə bağlı araşdırmalar aparən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının məlumatlarının təhlili göstərdi ki, son illərdə, xüsusilə 2018–2023-cü illərdə dünyanın həbs yerlərində saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayanların sayının artması tendensiyası mövcud olmuşdur. Belə ki, 2015-ci ildən başlayaraq Beynəlxalq Həbsxana İslahatı təşkilatının Tailandın Ədliyyə institutu ilə birgə əməkdaşlıq çərçivəsində apardığı araşdırmalar əsasında hər il dərc olunan «Həbsxana sistemində global trendlər» adlı məcmuədə 2019-cu ildə dünyanın azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayanların təxminən 250 min olduğu, sonrakı illərdə onların sayının 4,4 %-dək artdığı, nəhayət, 2024-cü ilin əvvəlinə 261 mindən çox olduğu göstərilmişdir. Lakin, həmin məcmuənin 2025-ci ilin may ayındakı buraxılışındakı məlumata əsasən, sözügedən şəxslərin sayı 2024-cü il ərzində 8 %-dək azalaraq, 240 min nəfər təşkil etmişdir [14].

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanununda təsbit edilmiş xəstəliyə görə, zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı və ya əldə edilmiş gəliri tamamilə ödəməklə bağlı cəza çəkməkdən azad etmə ilə əlaqədar institutlar (AR CM-in 78, 80–1-ci maddələri) yetkinlik yaşına çatmayanlara digər şəxslərlə müqayisədə fərqlər qoyulmadan tətbiq edilir. Eyni zamanda, AR CM-in 90,

91 və 92-ci maddələrinə uyğun olaraq, yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlara cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə institutunun tətbiqi, habelə ittiham hökmünün icrası, məhkumluğun odənilməsi (şərti məhkum etməyə görə məhkumluq istisna olmaqla) müddətləri digər məhkumlarla müqayisədə kifayət qədər qısa müəyyən edilmişdir. Habelə, 20 oktyabr 2017-ci il tarixli qanunla AR CM-ə əlavə edilmiş yeni 90-1-ci maddəyə uyğun olaraq, böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətlərə görə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən yetkinlik yaşına çatmayanlar, təyin edilmiş cəza müddətinin ən azı dördüdə bir hissəsini çəkəndən sonra cəzalarının çəkilməmiş hissəsi, məhkəmə qərarına əsasən, daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər. Göstərilən dəyişikliyə kimi AR CM-in 77-ci maddəsinə uyğun olaraq, sözügedən məhkumların cəzasının daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi imkanının yaranması üçün müəyyən olunmuş vaxt, yetkinlik yaşına çatmış məhkumlarla eyni olmaqla, cəza müddətinin ən azı üçdə bir hissəsini təşkil edirdi.

Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, digər məhkumlar kimi, yetkinlik yaşına çatmayanların əfv edilməsi ilə əlaqədar məsələ də Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin daim diqqətində olmuşdur. Belə ki, 1995–2025-ci illər ərzində dövlət başçısı tərəfindən imzalanmış əfvlə bağlı 71 fərman və sərəncamın iyirmi üçündə bağışlanan məhkumlar arasında yetkinlik yaşına çatmayanlar da olmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd olunan dövrdə 60-dan çox sözügedən məhkum əfv edilmiş və onlar Tərbiyə müəssisəsində cəzalarını çəkməkdən azad edilmişlər.

Azərbaycan Respublikasında azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların sayının az olması ilə əlaqədar onların cəzalarının çəkilməsi üçün cəmi iki Tərbiyə müəssisəsi təşkil olunmuş və onlar yalnız oğlanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlardan biri 2008-ci ilin aprel ayında Naxçıvan Muxtar Respublikasında istismara verilmiş, ölkənin ilk penitensiar kompleksinin ərazisindəki müəssisədir. İkincisi isə, Bakı şəhərində uzun illər fəaliyyət göstərmiş sabiq müəssisənin əvəzinə 2022-ci ilin aprelində ölkənin paytaxtında istifadəyə verilmiş, digər yeni penitensiar kompleksin nəzdindəki müasir Tərbiyə müəssisəsidir. Eyni zamanda, yetkinlik yaşına çatmayan məhkum qızların sayının daim çox cüzi, yəni il ərzində cəmi bir və ya bir neçə nəfər olduğu səbəbindən, onlar üçün ayrıca Tərbiyə müəssisəsinin yaradılması məqsədmüvafiq hesab edilməmişdir. Məhkum qızlar cəzalarını yetkinlik yaşına çatmış məhkum qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş cəzaçəkmə müəssisələrində, lakin ayrılıqda, onlar üçün yaradılmış xüsusi sahələrdə (binalarda) çəkirlər. Sözügedən iki penitensiar kompleksdəki tərbiyə müəssisələrində yetkinlik yaşına çatmayan oğlanların, habelə məhkum qadınlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrində qızların cəzalarını milli qanunvericiliyin, məhkumlarla davranışa həsr olunmuş beynəlxalq aktların tələblərinə uyğun qaydada çəkmələri, vicdanlı və layiqli vətəndaş kimi yetişməsi, təhsil və peşə vərdişləri əldə etməsi üçün bütün zəruri şərait yaradılmışdır [15, p. 13].

Yuxarıda göstərilənlərə istinadən qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına

çatmayanlara cinayət cəzalarının təyini, habelə həmin məhkumların cəzalarının icrası qaydaları ölkədə uğurla həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları çərçivəsində xeyli humanistləşdirilmişdir. Sözügedən məhkumların saxlanma şəraiti, maddi-məişət, yemək təminatı kifayət qədər yaxşılaşdırılmış, yetkinlik yaşına çatmış şəxslərlə müqayisədə cəzaların icrası qanunvericiliyində onlar üçün əlavə güzəşt və imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdur. Cəzaların, xüsusilə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası ilə bağlı milli qanunvericilik yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların hüquq və azadlıqlarının etibarlı təmini, səmərəli islahı, habelə cəzanı çəkildikdən sonra azad cəmiyyətə layiqli, qanunaitətlə vətəndaş kimi qayıdışı, uğurlu reinteqrasiyası və daha asan adaptasiyası üçün əlverişli imkanlar yaratmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında uşaqlarla bağlı dövlət siyasətinin daim diqqətdə saxlanılmasını, ardıcıl olaraq həyata humanistləşdirilməsini, habelə bu sahədə həyata keçirilən işlərin dairəsinin genişləndirilməsi tendensiyasını nəzərə alaraq, yetkinlik yaşına çatmayanlara cəzaların təyini, onların cəzalarının icrası ilə əlaqədar qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin aktual olaraq daim gündəmdə saxlanılması, habelə əlavə tədbirlərin görülməsi, fikrimizcə, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsindən bəhrələnməklə, hüquqpozucuları ilə, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayanlarla davranışa həsr olunmuş və yuxarıda istinad edilən beynəlxalq aktların tövsiyələrinin milli qanunvericilikdə daha geniş təsbit edilməsi prosesinin davam etdirilməsi məqsədilə, tərəfimizdən əvvəllər verilmiş təklifləri də nəzərə alaraq, sözügedən şəxslərə cəzaların təyini, onların cəzalarının, xüsusilə azadlıqdan məhrum etmənin icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosesual, Cəzaların İcrası məəcəllələrinə, habelə bir sıra digər normativ hüquqi aktlara aşağıda göstərilən dəyişikliklər edilməsi məqsəduyğun hesab edilir.

I. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi üzrə:

1) AR CM-dəki yetkinlik yaşına çatmayanın asudə vaxtının məhdudlaşdırılması və davranışı ilə bağlı xüsusi tələblər müəyyən edilməsi növündə tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbiri (88-ci maddə), iki ilədək müddətə təyin oluna bilən yeni əsas cəza növü kimi müəyyən etmək məqsəduyğun olardı. Təklif olunan cəza növünə oxşar dövlət məcburiyyət tədbiri, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyasının 17 fevral 1996-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş model Cinayət Məcəlləsinin 90-cı maddəsində asudə vaxtın məhdudlaşdırılması kimi nəzərdə tutulmuş və üzv dövlətlərə tövsiyə edilmişdi. Bir sıra dövlətlərdə yetkinlik yaşına çatmayanlara təklif olunan cəzaya oxşar cinayət-hüquqi xarakterli tədbir tətbiq edilməkdədir. Ölkədə ictimai işlər, azadlığın məhdudlaşdırılması cəzaları təyin olunmuş, habelə şərti məhkum edilmiş və ya cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad olunmuş məhkumlara elektron nəzarət vasitələrinin tətbiqi təcrübəsini nəzərə alaraq, həmin vasitələrdən təklif olunan yeni cəza növünün icrası prosesində də istifadə edilməsi, yetkinlik yaşına

çatmayan həmin məhkumlara nəzarətin daha səmərəli həyata keçirilməsinə əlverişli imkanlar yarada bilərdi.

2) Cərimə cəzasının yalnız müstəqil əmək haqqı və ya həmin cəzanın icrasına yönəldilə bilən əmlakı olanlarla yanaşı, digər yetkinlik yaşına çatmayanlara da təyin edilməsi ilə əlaqədar müvafiq maddəyə dəyişiklik edilməsi məqbul hesab olunur (85-ci maddə) [16, c. 77]. Təklif edilən yeni yanaşma məhkəmələr tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanlara cərimə cəzasının daha geniş tətbiqinə zəmin yarada bilərdi.

3) Yetkinlik yaşına çatmayanlara:

– ictimai işlər növündə cəzanın müddətini, onların yaşından asılı olaraq fərdiləşdirilmiş qaydada, yəni on beş yaşınadək məhkumlar üçün altmış saatdan yüz altmış saatadək, on altı yaşınadək məhkumlar üçün səksən saatdan iki yüz qırx saatadək, on səkkiz yaşınadək məhkumlar üçün isə, yüz iyirmi saatdan üç yüz iyirmi saatadək müəyyən etmək daha məqsəduyğun olardı (85-ci maddə) [17, p. 55];

– islah işləri növündə cəzanın tətbiqi zamanı məhkumun əmək haqqından və ya digər gəlirlərindən dövlət nəfinə tutulmaların yuxarı həddini on faizədək azaltmaq, habelə onlar cəzanın icrasından qərəzli boyun qaçırıqda, cəzanın çəkilməmiş hissəsini yalnız azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəza ilə əvəz edilməsi daha məqbul hesab edilir (85-ci maddə) [18, c. 112];

– azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzanın qanunla nəzərdə tutulmuş yuxarı həddini törədilmiş cinayətin ağırlıq dərəcəsiəndən asılı olaraq, yəni böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərə görə bir ilədək, az ağır cinayətlərə görə bir il altı ayadək, ağır cinayətlərə görə isə, iki ilədək müəyyən etmək daha yaxşı olardı (85-ci maddə).

4) Mülkiyyət əleyhinə olan, habelə iqtisadi fəaliyyət sahəsinə aid cinayətlər törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yalnız vurulmuş ziyanı ödəməklə, yəni dövlət büdcəsinə əlavə ödənişlər etmədən, cinayət məsuliyyətindən azad edilməsini nəzərdə tutmaq və yaxud həmin ödənişlərin məbləğini ən azı iki dəfə azaltmaq daha məqsəduyğundur (73-1.2, 73-1.3, 73-2.2-ci maddələr).

5) Yetkinlik yaşına çatmayanlara şərti məhkum etmənin tətbiqi zamanı, sınaq müddətini, törədilmiş cinayətin ağırlıq dərəcəsiəndən asılı olmayaraq, iki ilədək müddətə təyin olunması təklif edilir (70-ci maddə) [19, p. 22].

II. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi üzrə:

1) Cəriməni üzrlü səbəblərdən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müddətdə, yəni bir ay ərzində ödəyə bilməyən yetkinlik yaşına çatmayanların:

– ərizələrinə əsasən təyin olunmuş pul məbləğinin ödənilməsinə bir ildən iki ilədək müddətə təxirə salınması müsbət qəbul edilərdi (510-cu maddə). Belarus Respublikasının, Rusiya Federasiyasının müvafiq qanunvericiliklərində cərimənin ödənişinin təxirə salınma müddəti bütün məhkumlar üçün beş ilədək müəyyən olunmuşdur;

– razılığı ilə, müvafiq pul məbləğinin valideynləri və yaxud qanuni nümayəndələri tərəfindən ödənilməsinə icazə verilməsi məqsəduyğun olardı (519-cu maddə). Müvafiq müddəə Belarus

Respublikasının, Rusiya Federasiyasının cinayət-prosessual qanunvericiliklərində öz əksini tapmışdır.

2) Yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza təyini zamanı AR CM-in 58-ci və 86-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş halların tam şəkildə nəzərə alınması məqsədilə, müvafiq məlumatların ətraflı və dolğun şəkildə əldə edilməsi üçün 20 yanvar 2010-cu il tarixli Avropa Probasiya Qaydalarında nəzərdə tutulmuş, son illərdə Avropa dövlətlərində geniş istifadə olunan məhkəməyədək məruzənin məhkəmələrə təqdim olunması ilə bağlı qanunvericiliyə yeni müddəalar əlavə etmək və yaxud müvafiq normaları probasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar yaxın gələcəkdə qəbul edilməsi gözlənilən qanun layihəsinə daxil etmək kifayət qədər faydalı olardı. Məhkəməyədək məruzənin hazırlanması vəzifəsinin icrası, onu tətbiq edən ölkələrin təcrübəsinə istinadən Ədliyyə nazirliyinin Probasiya Xidmətinə həvalə oluna bilərdi [15, p. 21].

III. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi üzrə:

1) Tərbiyə müəssisələrində yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı xüsusi vasitələrin tətbiqi ilə bağlı Ədliyyə nazirliyinin «Azərbaycan Respublikasının penitensiar sistemində təhlükəsizlik tədbirləri və onların tətbiq edilmə qaydaları haqqında Təlimat»ında nəzərdə tutulmuş əlavə qadağanları qanunda təsbit etmək zəruri hesab olunur (78-ci maddə).

2) Yetkinlik yaşına çatmayanlara istirahət və ya bayram günlərində valideynlərinin və ya onları əvəz edən şəxslərin müşayiəti ilə gün ərzində müəssisənin hüduqlarından kənara çıxmağa icazə vermək növündə yeni həvəsləndirmə tədbirini nəzərdə tutmaq məqbul olardı (124-1-ci maddə) [20, p. 68].

3) İntizam təcridxanasına keçirilmə növündə tənbeh tədbirinin tətbiqi müddətini yeddi gündən üç günədək azaltmaq, habelə həmin tənbeh tədbirinin icrası müddətində məhkumların telefon danışqlarına və videogörüşlərinə qoyulmuş qadağanları ləğv etmək, fikrimizcə, müsbət qəbul edilərdi (125–126-cı maddələr). Belə ki, intizam təcridxanasında saxlanılma dövründə valideynlərlə, yaxud məhkuma yaxın digər şəxslərlə ünsiyyət imkanının artırılması, ilk növbədə həmin şəxslər tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanlara tərbiyəvi təsir göstərilməsi, onların yeni pozuntulardan çəkindirilməsi baxımından kifayət qədər səmərəli ola bilərdi. Eyni zamanda, müvafiq təmasların mümkünlüyü, tənbeh tədbirinin icrası müddətində sözügedən məhkumların Tərbiyə müəssisəsində yol verilə biləcək sui-istifadələrdən müdafiəsi ilə bağlı da böyük əhəmiyyət kəsb edərdi.

Müasir dövrdə insanlar arasında ünsiyyətin saxlanılmasının əsas növlərindən biri olan internetdən yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlara, müxtəlif şərtlər və istisnalarla, istifadəyə icazə verilməsinin nəzərdən keçirilməsini də təklif edirik. Fikrimizcə, belə icazə, sözügedən məhkumları eyni zamanda, kompüter biliklərini mənimsəməyə, istifadə qaydalarını öyrənməyə həvəsləndirməklə yanaşı, asudə vaxtlarının daha səmərəli təşkilinə, onları maraqlandıran məsələlərə qısa müddətdə aydınlıq gətirməyə, onlayn təhsilə cəlb edilməyə, müxtəlif tərbiyə və islah yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə əlverişli imkanlar yarada bilərdi. Bu məqsədlə cəzaçəkmə

müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydalarına müvafiq dəyişikliklər etmək lazımdır. Qeyd olunmalıdır ki, 5 noyabr 2022-ci tarixli qanunla AR CİM-ə edilmiş dəyişikliyə uyğun olaraq cəzaçəkmə müəssisələrində, o cümlədən Tərbiyə müəssisəsində məhkumlara videogörüşlərin təqdim olunması işində internetdən istifadə edilir.

Habelə, «Məhkumların yemək və maddi-məişət normaları»nın qəbul edilməsindən xeyli müddət keçdiyi nəzərə alınaraq, yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar üçün müəyyən edilmiş qidaların çeşidliyinə, geyim əşyalarının müasirliyinə, onların miqdarına və istifadə müddətlərinə yenidən baxılmaqla, həmin normaların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 2001-ci il tarixli müvafiq qərarına dəyişikliklər etmək də məqsədəuyğun olardı.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə» 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamında verilmiş tövsiyələrə, habelə ölkənin Ali Məhkəməsinin Plenumunun 30 iyun 2008-ci il tarixli müvafiq Qərarına uyğun olaraq, məhkəmələr tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanlara böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır, habelə müəyyən istisnalarla, ağır cinayətlərlə əlaqədar cəza təyini zamanı azadlıqdan məhrum etməyə alternativ olan cəzaların, habelə şərti məhkum etmə institutunun tətbiqinə daha çox üstünlük verilməsini də məqsədəuyğun hesab edirik.

Düşünürük ki, yetkinlik yaşına çatmayanlara cinayət cəzalarının təyini, onların icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual, Cəzaların İcrası məcəllələrinin, habelə digər aidiyyəti qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi prosesinin davam etdirilməsi, Azərbaycan dövlətinin sözügedən şəxslərlə bağlı həyata keçirdiyi humanist siyasətin səmərəli davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Səməndərov F. Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. «Hüquq yayını». Bakı, 2018. 724 s.

2. Nəsimov E. A. Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə ibtidai istintaqın xüsusiyyətləri. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 2004, 22 s.

3. Həsənova Ş. Ş. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi üzrə yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyətdən azad edilməsi məsələləri. Problemlər və onların həlli yolları. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2005, 164 s.

4. Qəfərov M., Abbasov İ., Məmmədova Y., Mənsurov V., Əliyeva S., Səmədov R., Məmişov E., Zamanov Z., Seyidov N. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayət işlərinin ədalət mühakiməsi icraatı. Bakı, Polygraphic production, 2006, 368 s.

5. Azərbaycan Respubikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. Bakı, 2022, № 2. Səh. 88–101.
6. Azər Tağıyev. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti və icraatın xüsusiyyətləri // Azərbaycan Respubikasının Ali Məhkəməsinin Bülleteni, 2024, № 2. Səh. 104–117.
7. Nuridə Əlizadə. Yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilən bəzi cəzaların xarakterik xüsusiyyətləri və cəza təyin edilərkən nəzərə alınan hallar // Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri. Elmi-praktik konfransın materialları. Azərbaycan Respubikası Daxili İşlər nazirliyi, Polis Akademiyası. «Bakı» nəşriyyatı, 2023. Səh. 159–165.
8. Council of Europe Annual Penal Statistics SPACE II /<https://wp.unil.ch/space/>.
9. <https://az.trend.az/azerbaijan/society/3569447.html>.
10. Hümbətov M. H. Humanizmin yeni nümunəsi. Bakı, «Qanunçuluq», 1998. № 3, Səh. 20–25.
11. Hümbətov M. H. Cəzaların İcrası Məcəlləsinin yeni layihəsi haqqında. Bakı, «Cəmiyyət və cəza». 2000, № 1, Səh. 22–25.
12. Гумбатов М. Г. Кодекс по исполнению наказаний Азербайджанской Республики: изменения и перспективы совершенствования // Уголовно-исполнительное право. 2024. Т. 19 (1–4) С. 633–641.
13. Council of Europe Annual Penal Statistics SPACE I /<https://wp.unil.ch/space/>.
14. <https://www.penalreform.org/resource/global-prison-trends>.
15. Гумбатов М. Г. Причины роста численности лиц, лишенных свободы в Азербайджанской Республике и возможные пути ее снижения // Annali d'Italia journal. 2024. № 56, pp. 12–24.
16. Гумбатов М. Г. Наказание в виде штрафа в Азербайджанской Республике // Международный пенитенциарный журнал. 2017. Т. 3(1–4), № 1. С. 72–78.
17. Hümbətov M. H. Azərbaycan Respublikasında qadınlara cinayət cəzalarının təyin edilməsinin və qadın məhkumların cəzalarının icrasının xüsusiyyətləri // Norwegian Journal of development of the international science. 2025. № 156. pp. 49–58.
18. Гумбатов М. Г. Наказание в виде исправительных работ в Азербайджанской Республике // III Пенитенциарный Форум «Преступление, наказание, исправление»: (Сб. вступлений и тезисов участников). Рязань, 2017. Т. 1. С. 103–113.
19. Hümbətov M. H. Azərbaycan Respublikasında şərti məhkum etmə institutu: tətbiqi və təkmilləşdirilməsi yolları // German International Journal of Modern Science. 2025. № 111. VOL. 1. pp. 20–23.
20. Hümbətov M. H. Azərbaycan Respublikasında azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin xarici aləmlə əlaqələri, onların inkişaf perspektivləri // Slovak international scientific journal. 2025. № 94, pp. 62–69.

MEDICAL SCIENCES

IMPROVEMENT OF FUNCTIONAL PROPERTIES OF PARTIALLY REMOVABLE PROSTHESES

Rustamov Elshan Anvar

Doctor of Philosophy in Medicine, Assistant

Arkhmammadova Gulshan Mubariz

Department of Orthopedic Dentistry, Assistant

Gurskaya Narmina Azad

Doctor of Philosophy in Medicine Assistant,

Department of Orthopedics Dentistry

Abstract

The different physicochemical properties of materials and different technologies for their manufacture lead to certain complications in the finished orthopedic appliance, primarily manifested as damage to the prosthetic bed, which in turn results in a decrease in the patient's quality of life.

Keywords; Partially removable denture, mucosal trauma, Gingival margin isolation.

In the case of partial tooth loss, both temporary and permanent removable prostheses are used. Plate dentures are the undisputed leaders in terms of frequency of use for partial and complete tooth replacement in certain categories of patients [3,5]. Modern orthopedic dentistry has a wide range of base materials of various chemical natures for plate dental prostheses. However, scientifically justified approaches to selecting a specific base material for a specific clinical case are lacking [7]. Oral mucosal injuries are one of the main reasons why patients reject removable prostheses [2,4,8]. Imperfections in the clasp fixation, as well as improper edge fitting of the removable prosthesis to natural teeth, lead to the settling of the prosthesis under the influence of vertical chewing forces, which causes trauma or detachment of the gum edge, forming a pathological pocket [1]. Preventing damage to the gingival papilla when making removable plate prostheses for partial tooth loss is an urgent task for dentists. Existing methods in clinical practice are acceptable but insufficiently effective.

Objective of the Study:

The development and implementation of a simple and accessible method in clinical dentistry to effectively isolate the gingival edge of the oral mucosa from trauma caused by removable plate prostheses, and in the dental laboratory, the technology for isolating the base of the removable prosthesis from the prosthetic bed of the oral mucosa.

Materials and Methods:

Fifteen patients with partial removable plate dentures due to partial tooth loss were observed. In the orthopedic dentistry clinic, dynamic monitoring was carried out for 1-2 years. In the dental laboratory, silicone material was used to develop the technology for isolating the base of the removable prosthesis from the prosthetic bed.

Critique of the Existing Method for Isolating the Gingival Edge on Removable Plate Prostheses for Partial Tooth Loss: It is known that the technology for making removable plate prostheses involves complete contact of the base of the prosthesis with the gingival edge of natural teeth. Typically, the finished removable prosthesis clearly outlines the anatomical shape of the

gingival edge of the oral mucosa. The dentist, for fitting such a prosthesis, arbitrarily removes the plastic base layer by layer in the area of contact with the gums until the removable prosthesis fits tightly on the prosthetic bed. At the same time, dentists lack an objective criterion for the contact or lack of contact of the prosthesis base with the oral mucosa. Often, the dentist is guided by the patient's complaints. If the patient experiences pain, the dentist adjusts the base until the patient feels better. Such adjustments to the base and gingival edge result in imperfections, one of which is the uneven contact and the formation of gaps of varying sizes between the base and the gingival edge. Another drawback is the improper tight fitting of the base edges to the natural teeth. The main problem is the misalignment of the prosthetic field with the prosthetic bed. These negative aspects were proven by the method of applying silicone to the surface of the prosthetic bed base and inserting the prosthesis into the mouth. The patient pronounces several words and performs chewing movements during the hardening of the silicone material. Then, the removable prosthesis is removed from the mouth, and we see the uneven filling of silicone between the prosthesis and the gingival edge, with the material leaking into the gaps between the tooth and the prosthesis edge. This situation indicated a complete mismatch of the base to the prosthetic bed.

Proposed Method for Adjusting Removable Prostheses to the Gingival Papilla in Cases of Partial Tooth Loss: In line with the objective of the study, the aim was to optimize the technology for making removable prostheses to ensure their rational fitting in the oral cavity without the need for the dentist's intervention on the finished prosthesis. Several clinical tasks were set to achieve successful orthopedic treatment:

1. The gingival edge of the oral mucosa should not come into contact with the base of the prosthesis, as this leads to trauma to the mucosa.

2. The flexibility of the entire prosthetic bed mucosa during chewing movements must be considered to determine how the prosthesis base moves over the gingival edge. Failing to account for this leads to mucosal injury during chewing movements.

3. The base edge should be positioned above the tooth equator to cushion the chewing load on the prosthesis base.

These tasks are implemented by adjusting the gingival edge on the base of the removable prosthesis during the technological stage of replacing wax with plastic. On the model, where wax is replaced with plastic, after checking the wax construction, a silicone strip of a certain thickness is applied, and then plastic in a paste-like state is applied, followed by polymerization in the traditional manner at the gingival edge of the finished prosthesis. In this case, we will have a space of a specific thickness corresponding to the flexibility of the oral mucosa. Only then can we be sure that during the fitting of the removable prosthesis in the oral cavity, no additional dental interventions are required.

The required thickness for isolating the gingival edge was found in the work of S.A. Naumovich [6], who determined that the amplitude of the oral mucosa's flexibility on the lower jaw ranges from 0.2-0.6 mm. We chose the average flexibility level, which is 0.4 mm, and the isolation is performed to this thickness. Preliminarily, using a parallelometer, we draw a line on the model located above the equator of the natural teeth. Accordingly, on the finished prosthesis, the edge of the removable prosthesis base will be positioned above the tooth equator.

Technological Cycle or Steps for Adjusting Removable Prostheses to the Gingival Edge in Cases of Partial Tooth Loss: All stages of making removable plate prostheses are performed using the classical method. Only during the stage of replacing wax with plastic must the following additional steps be taken:

1. After checking the wax on the model cast in a mold, a pencil is used to mark the boundaries of the base isolation for the future prosthesis. The correction boundary is a line on the model 2.0 mm below the tooth-gum line, including all natural teeth. On the other side, the correction boundary line is drawn above the tooth equator and closed on the supporting teeth on both sides, resulting in a figure of an uncertain shape.

2. The silicone is prepared in a special press mold (Esthetic Mask), designed so that one end has a depth of 0.4 mm, and then the depth decreases and converges to zero after 5.0 mm. Thus, where the prosthesis will come into contact with the gingival edge of the mucosa, the isolation will be 0.4 mm. Closer to the tooth equator, the base will fit tightly to the tooth.

3. Once the silicone takes its final form, it is transferred to the model and placed along the marked boundary. The silicone precisely replicates the drawn shape.

4. Acrylic plastic is mixed, and in a paste-like state, it is packed with subsequent polymerization. It is essential that the gingival edge area of the prosthesis base on the model contacts the silicone surface with a thickness of 0.4 mm, while the part with reduced thickness should be in contact with the natural teeth. After processing, the finished prosthesis is sent to the clinic.

Clinical Application Results: A total of 25 patients aged 50-75 years participated in the study. Ten men and

15 women sought help for poor fixation and functionality of their prostheses. Twenty-five percent of patients wished to replace their old prostheses with new ones. Eighty percent of patients required treatment for supporting teeth during prosthesis wear, and some teeth were extracted. The prostheses were used for periods ranging from 3 to 7 years. Patients visited the dentist 3 to 10 times for corrections during prosthesis wear. All patients agreed to have partial removable prostheses made with the gingival edge correction method. Clinical examination and prosthesis manufacturing took place at City Dent Clinic, while dental technical work was performed at the Higher Medical and Dental College laboratory, Prof. Ruzuddinov. All 25 patients received prostheses made from "BMS Dental" acrylic plastic (Italy) and IviclarVivadent (Germany) artificial teeth. Thermally resistant silicone material "Esthetic Mask" (Germany) was used for gingival edge isolation.

Patients who received partial removable prostheses made according to our method noted quick adaptation, improvement in chewing, speech, and the absence of frequent corrections. All had one follow-up visit, where they were instructed on the care and use of the prostheses. No further visits were needed. The follow-up lasted for 1-2 years, with no complaints from patients. All patients remain in contact with the clinic and express satisfaction with the removable prostheses made for them.

Conclusion: We propose that clinicians who provide treatment with partial removable prostheses use our method for "Correction of the Gingival Edge on Removable Prostheses for Partial Tooth Loss." This method is not labor-intensive, and its clinical effect is quite successful.

References

1. Gavrilov E.I. Theory and Clinic of Partial Removable Prosthetics. - Moscow, 1973. - 365 p.
2. Gafforov S.A. Gum Inflammation – A Serious Disease. // Health. - 2013. - No. 5. - P. 4-7.
3. Gafforov S.A. Dentistry: Yesterday, Today, Tomorrow. // Health Digest. - 2011. - No. 4-5. - P. 13-15.
4. Lebedenko I.Yu., Kalivradzhiyan I.K. Orthopedic Dentistry. - Moscow: GEOTAR-Media, 2012. - 640 p.
5. Maly A.Yu. Medical-Legal Justification of Medical Standards for Providing Care in Orthopedic Dentistry Clinics: Dissertation ... Candidate of Medical Sciences. - Moscow, 2001. - 272 p.
6. Naumovich S.A. Orthopedic Dentistry. - Minsk: Higher School, 2013. - 301 p.
7. Petrosyan A.F., Lebedenko I.Yu. Selection of Base Material for Preventing Prosthesis Breakage in Orthopedic Treatment of Patients with Complete Tooth Loss in the Upper Jaw with Different Palate Configurations. // Eurasian Union of Scientists. - 2019. - No. 12 (69). - P. 23-29.
8. Ruzuddinov N.S. Clinical and Laboratory Justification for Using Soft Liners in Removable Prosthetics: Abstract of Dissertation ... Candidate of Medical Sciences. - Almaty, 2008. - 18 p.

POLITICAL SCIENCES

ETHNOPOLITICAL TRANSFORMATION OF RUSSIA

Kubarev V.V.

*Doctor of History, professor
Orthodox Russian Academy*

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ РОССИИ

Кубарев В.В.

*доктор исторических наук, профессор
Православная Русская Академия*

Abstract

The author investigates the deep ethnic and political processes occurring within Russian society. Russian statehood and the people are at a historical crossroads. The path chosen by the authorities leads to a dead end of a renewed Kyrgyz Khaganate. The alternative will allow the Russian people to achieve a European renaissance and rid themselves of barbarism and savagery.

Аннотация

В статье автором исследованы глубинные процессы этнического и политического характера, происходящие внутри российского общества. Русская государственность и народ находятся на острие исторической развилки. Выбранный властью путь ведет в тупик обновленного Кыргызского каганата. Альтернатива позволит русскому народу совершить европейский ренессанс и избавиться от варварства и дикости.

Keywords: Russia, Putin, transformation, Russian people, Slavs, Yenisei Kyrgyz, Finno-Ugric, Russian world, haplogroup, ethnos, khaganate.

Ключевые слова: Россия, Путин, трансформация, русский народ, славяне, енисейские кыргызы, финно-угры, русский мир, гаплогруппа, этнос, каганат.

Main material

Recently, President of Russia V.V. Putin called the collapse of the USSR in the 1990s the greatest catastrophe of the 20th century [1]. This event led to the revival and formation of national consciousness in all the former republics of the USSR. At the same time, the Russian Federation suffered the greatest damage in public consciousness and political life. This phenomenon is due to the traditional imperial self-consciousness of the Russian people. With the introduction of democratic principles in Russia and the dominance of the will of the majority in making political decisions, as well as the formation of popularity ratings of its leaders, the authorities had to rely on the ethnic characteristics and level of education of the population. Since the early 2000s, the narratives of the Russian world and the protection of the interests of the Russian people have been established in the rhetoric of the Kremlin authorities.

It is necessary to understand what the Russian people represent ethnically and what their relation is to the Rus people and the Rus world. Official statistics recorded about 80% of the population as Russian, although people belong to different ethnic groups, that is, nationalities. All of them are officially called Slavs. According to DNA genetic studies, a person's ethnicity is determined by their haplogroup, not by the political will of the authorities or scientists. It is known that about half of the population of Russia belongs to the R1a1 haplogroup (more precisely, 47% of citizens). Consequently, the authorities recorded 33% of the indigenous population of Russia as Rus and Slavs. The "disappeared" tribes of Rus and Russia are well known – these are the Ugrians, Merya, Meshchera, Erzya, Muroma,

Veps, Chud, Slovene, Pomors, Lopari, Perm, Samoyeds, Balts, and Bulgars. The Cossacks were also recorded as Rus and Slavs.

The remnants of their own culture and statehood were preserved by the tribes of Mordva, Mari, Tatars, Bashkirs, Yakuts, Komi, Khanty, Buryats, Evenks, and so on, following to the east of Russia. These are Finno-Ugric peoples, although most of the Tatars and Bashkirs belong to the European haplogroup R1b1.

In fact, 15% of the population of the Russian Federation belongs to the Finn-Ugric peoples of Eurasia, originally living from Scandinavia (Finns, Lopari) to the Japanese islands (Ainu). All of them are ethnically identified as haplogroup N1. Equating the Slavic R1a1 and Finno-Ugric N1 ethnic groups to one nationality is illegal, it is like attributing the Han Chinese ethnic group, haplogroup C, to Europeans or Slavs.

Therefore, of the mentioned 33%, the so-called Rus and Slavs, about 19% are Finno-Ugric, and the remaining 14% belong to haplogroups I1, I2, and R1b1, that is, Cossacks, residents of the North Caucasus, Kuban, and the South Volga region, mixed with small indigenous peoples of Rus.

Therefore, de jure, after the Slavs, haplogroup R1a1, the second largest ethnic group in Russia are the Finno-Ugric, haplogroup N1.

Now let's analyze who belongs to the indigenous peoples of Rus and Russia and has inalienable and inviolable rights to their language and culture, land and its wealth, as well as making political decisions in the country that emerged in Eurasia in the early 1990s after the collapse of the USSR – the Russian Federation.

First, let's consider the history of the appearance of the Finno-Ugric peoples of Ancient Rus, Bulgar, Siberia, and the Far East in the Russian Federation. It is known that all the aforementioned Finno-Ugric tribes inhabited the considered territory even before the appearance of Ancient Rus in the 9th century. Detailed information is contained in the Bulgar annals [2] and all known Russian chronicles, starting with the Tale of Bygone Years (TBY) [3]. Separate information is stored in the chronicles of Rome, Byzantium, and Arab countries [4]. The author has repeatedly covered these aspects in his articles and books [5,6]. In addition, modern DNA studies of the descendants of Rurik have proven that the Rurikids belong to the Ugrian ethnic group, haplogroup N1c1, called Rus. This is stated in the TBY [3] in the place about the invitation of the Varangians to Novgorod. The Russian people and the Russian land got their name from the Rus clan [3].

Let's dwell in more detail on the details of the origin, migration, and current state of the Slavic ethnic group, haplogroup R1a1. It should be noted in advance that 99% of domestic historiography, scientific, civil, and political literature of Russia is filled with lies and falsification of scientific, historical, and genetic facts regarding this ethnic group.

Archaeologists, historians, and geneticists have unequivocally proven that the ancestors of the Slavs, haplogroup R1a1, come from the regions of the valleys of the Sayan and Altai rivers and are called the Yenisei Kyrgyz:

1. Karasuk culture – an archaeological culture of the Bronze Age (late II – early I millennium BC) on the Karasuk River (a tributary of the Yenisei) in Khakassia, the territory of the Sayan and Altai [7].
2. Pazyryk culture – an archaeological culture of the Iron Age (4th–3rd centuries BC) in the Altai Mountains and Sayan, Ulagan Plateau, Ukok [8].
3. Tagar culture – an archaeological culture of the Bronze and Iron Ages (8th–3rd centuries BC) on the Tagar Island of the Yenisei River [9].
4. Tashtyk culture – an archaeological culture of Southern Siberia of the Iron Age (2nd century BC – 5th century AD), localized in the Yenisei region of Khakassia [10].

Due to the lack of writing among the Kyrgyz, we turn to Chinese sources. Around 1200 BC, a people called the Jung or Yenisei Kyrgyz appeared in this region [11]. According to the annals, the Jungs were red-haired people with European facial features, who began to be displaced by Mongolian features from the 3th–4th centuries AD [12]. Later, the Jungs/Yenisei Kyrgyz began to be called the Rouran. In the book [6], the author showed that the Yenisei Kyrgyz, also known as the Rouran, also known as the Tatars, also known as the Sayan's ("white", self-named in honor of the Sayan Mountains), became known in Europe and Rus as the Slavs, haplogroup R1a1.

The ancestors of the Slavs, who call themselves Soyons, still live in Tuva.

In 1914, Tuva was declared a protectorate of Russia, but only in 1944 did the Republic of Tuva become part of the RSFSR and the USSR.

In the 4th century, the Rouran created their own state. According to the source 18, Beishi, ch. 98; Weishu, ch. 103, describing the period 391–556 of the history of the Rouran Khaganate, the first khagan of the Rouran was called Muguluy, his son – Guylukhoy. If you discard the Chinese accent, these are the names Migulya and Glukhoy (Deaf).

"After the death of Muguluy, his son Guylukhoy, a brave and strong man, was the first to gather the aimak and gave it the name Jeuzhan or Rouran".

The heyday of the Rouran Khaganate falls on the period of the reign of Khagan Tartara/Tatara in 414–429. After the death of Khagan Tartara, the Rouran began to be identified with the Tatar people (Tartar) in Chinese chronicles, so the terms Rouran (蠕蠕) and Tatars (檀檀) began to be written with the same hieroglyphs – 檀檀. Soon the words Tatars, Rouran, and Mongols became synonymous. By 500, the Rouran Khaganate occupied a vast territory – from the Aral Sea to the Pacific Ocean. It should be noted that the European Avar Khaganate was a friendly state for the Rouran.

In the 520s, the Rouran were weakened by a civil war, and in the 550s, the Rouran Khaganate was attacked by a powerful opponent – the hordes of the Turks. As a result of the victory of the Turks in 552, the Turkic Khaganate was formed, and the peoples of the Turks and Rouran were mixed in proportions of 50% to 50%. A significant number of Rouran were forced to migrate to the west. Some of them remained in Central Asia – in the kingdom of the Hephthalites. Others, led by Khagan Ardagast, reached Europe – they reached the Balkans.

The European history of the Rouran aka Slavs began in the 550s. Their appearance in the Balkans was recorded in the Byzantine chronicles of Theophanes [14] in 551. From this moment, the previously unknown people of the Slavs became the subject of Byzantine and European chronicles.

"In the same year, a great multitude of Huns and Slavs appeared in Thrace, and they ravaged Thrace, and killed many and took many captive".

The captive Slavs said that they loved to play the *gusli*, did not know metal armor, and came from the ocean, and their journey took a year and a half.

In Arab countries, the Slavs were called "Jins" [15], obviously, according to their self-name Jungs or Rouran. Another Arab author notes [16]:

"The known articles of income in Andalusia are slaves from [the number of] girls and boys enslaved in [the country of] the Franks and Galicia, Slavic servants and all who are on the earth from the Slavs-eunuchs. For those who arrive in Andalusia, they are castrated nearby, and the Jewish merchants do so with them".

Castrated slaves from the Slavs in the east were called "khadam". Since then, in the English language, the words Slavs and slaves have become similar in spelling.

The unenviable fate of the Rouran who came to Europe required their unification on the basis of clan principles and the creation of strong military formations. As a result, in Eastern Europe in 822–907, the Slavs founded their state of Great Moravia. The Slavs

had two types of writing – Glagolitic and Cyrillic, created by St. Cyril and Methodius in the 9th century.

Soon, because of the invasion of the Ugrians of king Almosh/Almush, the European tribes of the Slavs were defeated and scattered throughout Europe. Including they got to the lands of the future Russian Empire.

In the 10th century, European Slavs settled in a vast territory from the Balkans to the Baltic Sea. A couple of tribes went with the Vikings to the north, becoming part of the people of the future Swedes (one of the three crowns of the kingdom) and Norwegians, someone reached the islands of Albion and dissolved among the Scots.

The Slavs/Rouran/Yenisei Kyrgyz or Tatars of Eastern Europe became Europeans 1470 years ago, assimilated, and adopted the Christian values of European civilization. At that time, there were no Slavs on the lands of European Russia. They began to penetrate Ancient Rus only as servants, slaves, and warriors in the 10th–11th centuries. With the growth of Zhmud, the Lithuanian principalities, and the Polish Lithuanian Commonwealth, the Western Slavs settled on the lands of modern Ukraine and Belarus.

In parallel with events in Europe, the descendants of the Rouran in their homeland managed to free themselves from the Turkic enslavers and create the Kyrgyz Khaganate in 693. Formally, the Khaganate gained independence in 840–924, but its fragments existed until 1207, becoming part of the Mongol Empire of Genghis Khan.

In the 13th century, the hordes of Genghis Khan, consisting of the tribes of the Turks and Slavs/Rouran/Kyrgyz, began to conquer the surrounding countries and peoples.

Ancient Rus faced the Tatar–Mongol invasion in 1237–1241 when the troops of Batu and Subedei captured the Russian possessions. The Yoke lasted from 1242 to the beginning of the 16th century. Modern historians do not like the term "Yoke", claiming that there were no significant consequences of the invasion. In fact, the descendants of the Yoke live among Russians, making up almost half of the population. They do not remember anything "like that", which is not surprising. Most of the troops of Genghis Khan were descendants of the Rouran/Yenisei Kyrgyz, that is, the ancestors of the Slavs, haplogroup R1a1.

It was shown above that in Chinese chronicles the terms Rouran/Kyrgyz/Mongols and Tatars became synonymous. Some of the occupiers adhered to Nestorianism – Eastern Christianity and spoke a language similar

to Russian. At the same time, the invaders spread their genes through sexual violence against local women. As a result of 300 years of the yoke, Finno-Ugric and Bulgar women of Ancient Rus gave birth to children from the occupiers. Abortions were not performed at that time. The children of sin were expelled from Russian society into the Wild Steppe and were called "outcasts/izgoi".

The outcasts/izgoi established their settlements and cultivated the land in the ownerless steppe, which turned out to be a strip of fertile black soil. Therefore, the originally "Russian" regions from Donbass to the Volga, south of Tula and Ryazan, were filled with newly minted Slavs who adopted Orthodoxy and serfdom from the princes of Rus and Muscovy.

Part of the Mongol Empire, called Great Tartary in historiography, became China when the Yuan Empire (1271–1368) appeared there, created by the grandson of Genghis Khan named Kublai Khan [17].

The hordes of the Mongols penetrated Central Asia, creating the Timurid Empire (1370–1507), and reached the Indian subcontinent, where they formed the Mughal Empire (1526–1857) 38.

Thus, arguing from the contrary, there is no historical and documentary evidence of the migration of the Slavs from the center of Russia to the Far East, China, Mongolia, Central Asia, India, Arabia, the Baltic States, and Europe. On the contrary, it is known about the resettlement of Slavic/Mongolian tribes from Inner Mongolia to Central Asia, India, the Middle East, Russia, the Baltic States, and Europe in the 6th–7th and 13th centuries under the leadership of Khagans Ardagast and Genghis Khan, respectively.

Let's move from historical data to aspects of DNA genealogy, which has become an ideal tool for witnessing facts and asserting the truth.

The Slavic ethnic group, like most of the Rouran, Yenisei Kyrgyz, Mongols, and Tatars, belongs to the R1a1 haplogroup. These facts are discussed in detail in the author's book [6]. Let's present the results of the study. Half of the modern Soyons/Tuvans belong to the original haplogroup. In Russia, the Slavs make up about 47% of the population. More Slavs live in Poland (51%), but in the countries of Eastern Europe, the Slavs make up only 15% to 25%. At the same time, the descendants of the Rouran/Mongols in Kyrgyzstan and Tajikistan are 64%, in Afghanistan – 51%, in Pakistan – 48%, and in India – about a third of the population. See the map of the distribution of the Yenisei Kyrgyz ethnic group, haplogroup R1a1 in Fig. 1 [18].

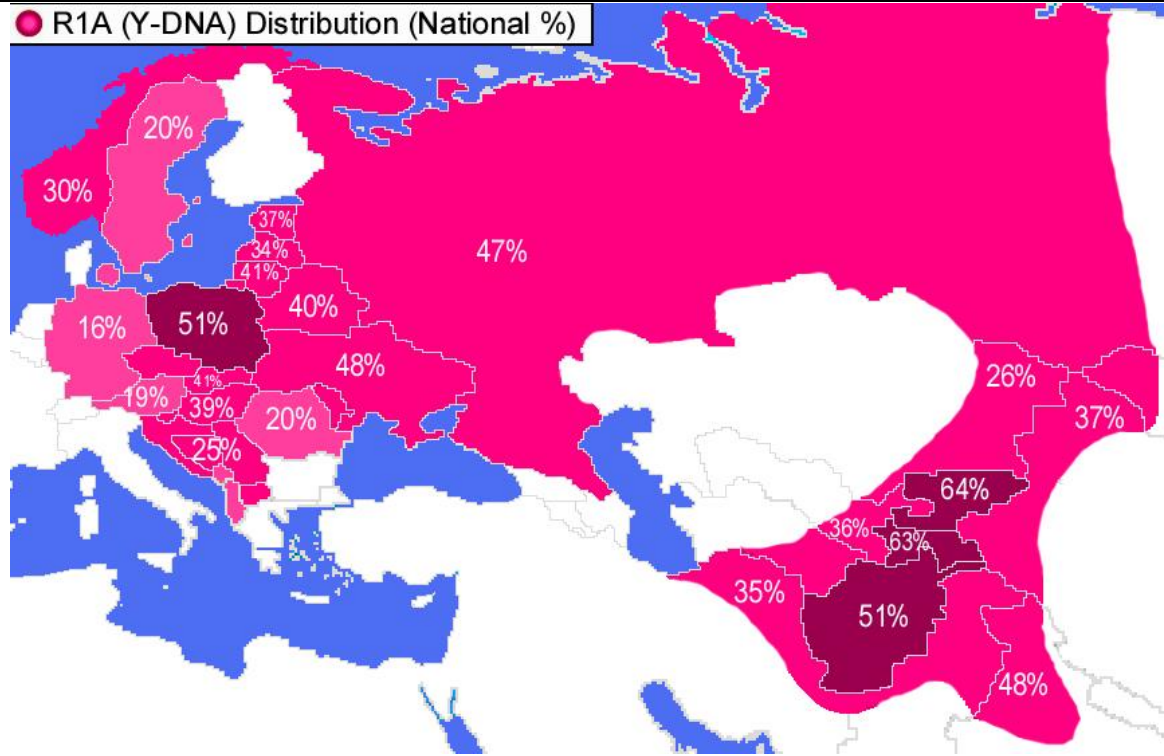

Fig. 1. Map of the distribution of the Yenisei Kyrgyz ethnic group, haplogroup R1a1.

Let's summarize. Currently, there are about 810 million descendants of the Rouran/Yenisei Kyrgyz/Mongols, haplogroup R1a1, in the world (data as of 2017). This is the second ethnic group in the world after the Han ethnic group, which has more than 1 billion people. A small part of the Slavs is settled in Russia, Ukraine, and Belarus – 93 million people, but most of them live in Asia – 650 million people.

In religious terms, the descendants of the Yenisei Kyrgyz are distributed as follows: Christians and Orthodox – about 163 million people, Muslims – 443 million believers, and Hindus and Buddhists – about 203 million people.

The Slavs have become a significant part of the world community, occupying important positions in the life of Eastern civilizations. The role of the Slavs in the European world is not so significant, although they have made a significant contribution to world culture.

At the same time, it should be understood that the external appearance, the phenotype of men of the R1a1 haplogroup ethnic group, completely depends on the local indigenous women. Therefore, the eastern Kyrgyz of Asia are dark-haired, and the western Kyrgyz in Europe acquired the features of the European race – blondes and brown-haired with white skin and light eyes. Therefore, based on historical and genetic facts, one can soberly assess the well-known figure of speech in Russia – "Scratch a Russian, you will find a Tatar".

Let's analyze the policy of the authorities of Rus and Russia towards the descendants of the outcasts of the Kyrgyz, who began to multiply rapidly with the end of the war and the Time of Troubles of the 16th–17th centuries.

In 1497, the restriction of the movement of peasants began, and St. George's Day (Yuriev day) was introduced, which was temporarily canceled in 1581.

In 1597, Ivan the Terrible's son, Fyodor, enacted a law prohibiting peasants from moving from one landowner to another. After the Oprichnina, numerous nobles emerged from the ranks of the Oprichniki and the despoilers of the lands and estates of the Rurik dynasty. The new nobles also actively received allotments in the Wild Steppe, where outcasts from the time of the Yoke lived. Illiterate and wild peasants posed a threat to the Russian state, and the authorities decided to bind them to the existing landowners – the boyar class and the serving nobility, so that they could not freely move around the country and beyond its borders.

During the Romanov era, serfdom was strengthened by the adoption of various strict laws. In the 1620s, a census was conducted, which made the peasants "strong," that is, assigned to their places of residence. In 1649, the "Sobornoye Ulozhenie" was issued, which regulated serfdom. After the death of Peter the Great, peasants became the actual property and slaves of their landowners. It is important to note that most of the peasants and farmers from the indigenous Finno-Ugric tribes remained free people since the time of Rurik. This applies to the Russian North, Finland, the Baltic States, Poland, the Urals, the Volga region, and all of Siberia. In other regions, serfs make up about half of the population.

On February 19, 1861, Alexander II abolished serfdom. After the revolution, the situation of the peasants in Russia temporarily improved under the influence of slogans about transferring land to the peasants. However, soon the Bolsheviks decided to bind the peasants to the countryside, prohibiting the issuance of passports and limiting their financial opportunities. With industrialization and grand construction projects, the Bolsheviks orchestrated an unprecedented move-

ment of ethnic groups and peoples. World War II intensified these trends. Millions of people went to the front or were evacuated from their places of residence.

Revolutionaries, under the guise of establishing a world dictatorship of the proletariat and working peasantry, engaged in mass purges and the destruction of the class enemy – wealthy peasants, artisans, artel members, bourgeoisie, nobility, landowners, commoners, officers, and priests. Most of the victims of revolutionary terror were Finno-Ugric people and descendants of the indigenous tribes of Rus and Russia. In reality, this social policy was ethnic genocide aimed at the indigenous population of Russia – the Russian people. On the other hand, the poorest and illiterate residents of the country, descendants of outcasts, ethnic Yenisei Kyrgyz/Slavs, received additional opportunities for rapid population growth and higher social status.

In Soviet times, compulsory secondary education brought representatives of the Kyrgyz/Slavic ethnic group out of the darkness of ignorance. After the collapse of the USSR, numerous pseudo-scientific authors appeared in Russia, filling the gaps in the history of the Slavs. These people stretched the tragic history of the outcasts over the true historical, cultural, and religious heritage of the Finno-Ugric and Bulgar peoples of Eurasia. The greatest contribution to the formation of the non-existent past of the Russian Kyrgyz was made by neo-pagans, Slavophiles, and nationalists among the newly minted DNA genealogists. They made considerable efforts to form Slavic nationalism, which has no connection with reality and historical past.

Mimicry and plagiarism became the main tools for imposing the ideas of Slavic brotherhood, which today fill thousands of books, tens of thousands of articles, and publications in Russia and abroad.

The greatest contribution to the creation of Slavic neo-paganism was made by Alexander Khinevich (author of the *Veles Book*), Nikolai Levashov (esotericism), Alexander Dugin (philosopher), and Anatoly Klyosov (DNA genealogy). They preach false myths of a historical and ethnogenetic nature, calling the descendants of the Yenisei Kyrgyz Slavo-Aryans and bearers of ancient knowledge, lost but now revived as Vedic culture. The essence of neo-pagan ideas is the special closeness of the Slavs and their superiority over other peoples. In their books, articles, and speeches, they use the names of the gods and spirits of the Finno-Ugric and Bulgar peoples, mixing fiction with ancient legends.

The Kremlin elite initially distanced themselves from the ideas of neo-pagans and Slavophiles but then began to actively use them in forming domestic and foreign policy, including interethnic relations. This phenomenon is not surprising, as most of the top of the modern elite, former and current employees of the KGB, FSB, and other security agencies, are ethnic Slavs/Yenisei Kyrgyz, haplogroup R1a1.

Due to the objective demographic problems that arose in Russia in the 2000s, the authorities began to actively attract labor migrants from Central Asian countries – Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan. At first glance, the choice of regions to replenish the workforce seems random, but in fact, it has deep roots.

Let's take a close look at the map of the distribution of the R1a1 haplogroup of the Yenisei Kyrgyz (Fig. 1). In Russia, they make up 47%, while in Kyrgyzstan and Tajikistan, they make up 64% of the population. De facto, the Kremlin organized the saturation of Russia with the descendants of the Yenisei Kyrgyz from Asia. The authorities understand that through assimilation, within one or two generations, the new citizens of Russia will be indistinguishable from the indigenous "Slavic" population.

Due to the continuation of the Special Military Operation (SMO), the demographic situation in Russia is worsening, and the authorities need an influx of new migrants who meet the ethnic requirements of the migration order. Currently, the attraction of migrants from India, Sri Lanka, and Afghanistan is being actively organized. The first thousands of people from these regions have already appeared in Moscow airports in customs zones, where they are interviewed for employment.

For the first time, the acting Minister of Labor and Social Relations of the interim government of Afghanistan, Abdul Manan Omari, announced that labor migrants from Afghanistan could come to work in Russia during a meeting with the Russian Minister of Labor, Anton Kotyakov, on the sidelines of the St. Petersburg International Economic Forum (SPIEF) 2024 [19]. In 2025, information appeared around migrants from India and Sri Lanka [20]:

"1 million migrants from India will come to Russia due to a shortage of highly qualified personnel," said Andrey Besedin, head of the Ural Chamber of Commerce and Industry, to the EAN agency.

On the mentioned map (Fig. 1), it is visible that in Afghanistan, 51% of the population are descendants of the Yenisei Kyrgyz, in Pakistan 48%, and in India about 33% of the population.

Let's consider the aspects of corruption in the Russian Federation and their interconnection with the economy, domestic policy, and ethnic composition. Data on the corruption index worldwide are published annually, and based on them, a map of the spread of corruption is created.

Since the creation of the Russian Federation, the authorities have repeatedly noted that corruption is an integral feature of capitalism and modern times. It is believed to be indestructible and has always existed in the Russian Empire. At the same time, corruption in the USSR remained at a minimal level. Corruption in modern Russia has become one of the components of success and the driving force of the economy, allowing private business and the state to settle relations. Here is a quote from the head of the Ministry of Internal Affairs, Vladimir Kolokoltsev [21]:

"We cannot completely defeat corruption and crime; our classics always claim that corruption exists as long as the state itself exists, but nevertheless, we are coping."

A similar opinion has been repeatedly expressed by the President of the Russian Federation, Vladimir Putin.

Let's present for review a map of the degree of corruption in Eurasia (Fig. 2) from the article [22] and project it onto the map of the residence of the ethnic group of the descendants of the Yenisei Kyrgyz (Fig. 1, haplogroup R1a1 [18]). We find a complete correlation of the maximum presence of the R1a1 ethnic group with the areas of the highest level of corruption (we will leave aside corruption in Africa due to the futility of

comparing Slavs and Africans). On the contrary, the minimal level of corruption in Finland and the Baltic countries shows the attitude of the Finno-Ugric ethnic group, haplogroup N1, to this social phenomenon. Based on these facts, it can be argued that the contribution of the Finno-Ugric population of Russia to corruption is minimal.

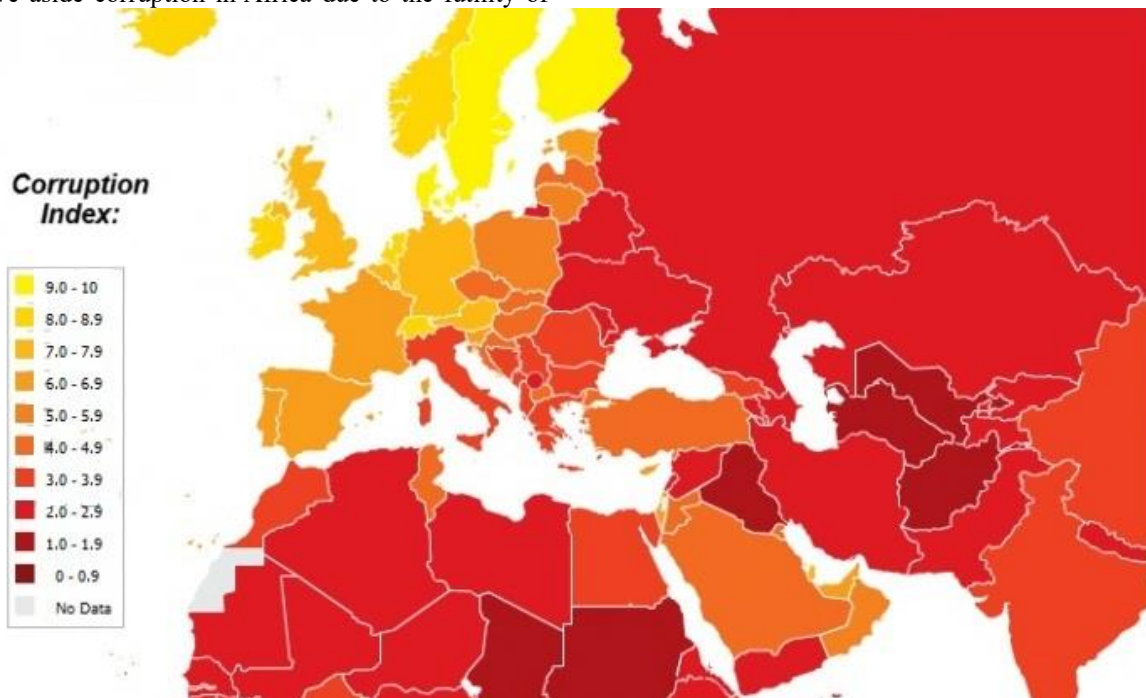

Fig. 2. Corruption index in various countries, 0 is the maximum corruption.

The demographic and corruption problems in Russia in the 2000s are compounded by the increasing aggressiveness of the Kremlin in defending the interests of power in relation to its closest neighbors, the European Union, and the United States. The most radical and aggressive ideas of neo-paganism were introduced into the dogmas of the "Russian world" and the special role of Russia in geopolitics. Narratives of the superiority of the Russian people and the need to impose their interests on the whole world were outlined by the President of the Russian Federation V.V. Putin in many interviews and public statements, starting with the Munich speech in 2008. In 2018, regarding the use of nuclear weapons, V.V. Putin said [23]:

"Why do we need such a world if there is no Russia in it?"

Such statements by the head of a major nuclear power alarmed the civilized world and provoked a wave of criticism of Russia and its leadership, exacerbating Russophobic sentiments in Western society. The editor-in-chief of the journal "Defense and Security" A.M. Evdokimov called Putin's phrase "the most important military-political statement" [24]:

"We dare to suggest the true reason for such rare unanimity: everyone is simply scared! ... And how can one not be afraid when the president of a nuclear superpower – and Russia has undoubtedly retained the second place in the world in terms of the combat potential of strategic missile-nuclear weapons! – predicts the end of the world for humanity. And he predicts it, not jokingly."

In 2022, the verbal rhetoric of the Russian leadership escalated into an armed conflict with the collective West in the zone of the Special Military Operation. Immediately, Russia in the economic sphere was reoriented by the authorities to interact with the East and China, as well as the BRICS and SCO countries. Russia almost completely ceased cooperation with many leading world corporations across the entire range of imported products, including the high-tech segment, cars, machines, and equipment. Roads and factories in Russia were filled with cars and equipment from China. Numerous and stable ties between Russia and the collective West in the fields of culture, cinema, tourism, and sports were severed. The mentality of the inhabitants of China and India, not to mention other friendly countries, will in no way be able to compensate for these gaps in public life.

To understand the essence of the ethnic and political transformation of the country, it is necessary to discard the visible side of the preservation of the European appearance of the political system, economy, culture, and civil society. Russia, as a multinational state, was built by the Rurikovichs, Romanovs and communists during the years of the USSR as a European state with a European culture, religion and way of life. Rus and Russia in the fight against the wild East were able to conquer and develop the expanses of Siberia and the Far East, overcoming the consequences of the Tatar-Mongol Yoke. Almost the entire population of the country lives in Europe. Look at the population density of Russia in Fig. 3 in a three-dimensional projection.

Fig. 4. Map of the Kyrgyz Khanate (840–924).

The main enemy of the Kyrgyz Khanate has always been China, which for many centuries—built walls against the aggressive neighbor (the Great Wall of China). Therefore, the temporary friendly and close relations between Russia and the People's Republic of China will a priori end in political blackmail and military confrontation.

Considering the above, the author states the existence of a historical crossroads for Russia. The first simple road leads the country under the sign "Russian Federation" to the newest Kyrgyz Khanate, filled with barbarism and savagery, corruption and restriction of freedom, fueled by aggressive foreign policy and military confrontation with the whole world. The second difficult path will give the Russian people the opportunity to free themselves from the power of the Yenisei Kyrgyz and produce a European renaissance in all spheres of state and society life. The decision of the dilemma is up to the Russian people.

08/26-09/06/2025.

Основной материал

Недавно Президент России В.В. Путин назвал распад СССР в 1990–х годах крупнейшей катастрофой XX века [1]. Это событие привело к возрождению и становлению национального самосознания во всех бывших республиках СССР. При этом наибольших ущерб в общественном сознании и политической жизни получила Российская Федерация. Данное явление обусловлено традиционным имперским самосознанием российского народа. С внедрением принципов демократии в России и доминирования воли большинства для принятия политических решений, а также формирования рейтингов популярности её лидеров, властям пришлось опираться на этнические особенности и уровень образования населения. С начала 2000–х

годов в риторике кремлевской власти утвердились нарративы «русского мира» и защиты интересов «русского народа».

Необходимо разобраться, что из себя этнически представляет российский народ и какое он имеет отношение к русскому народу и русскому миру. Официальная статистика записала в русские около 80% населения, хотя люди принадлежат к различным этносам, то есть национальностям. Всех их официоз называет славянами. Согласно генетическим исследованиям ДНК, этнос человека определяется его гаплогруппой, а не политической волей властей или ученых. Известно, что около половины населения России относится к гаплогруппе R1a1 (точнее 47% граждан). Следовательно, в русских и славян власти записали 33% автохтонного населения России. «Исчезнувшие» племена Руси и России прекрасно известны – это угры, меря, мещера, эрзя, мурома, вепсы, чудь, словене, поморы, лопари, пермь, самоеды, балты и булгары. В русских и славян также записали казаков.

Остатки собственной культуры и государственности сохранили племена мордва, мари, татары, башкиры, якуты, коми, ханты, буряты, эвенки и так далее, следуя на восток России. Это финно-угорские народы, хотя большая часть татар и башкир относится к европейской гаплогруппе R1b1.

Фактически 15% населения Российской Федерации принадлежит к финно-угорским народам Евразии, проживающим изначально от Скандинавии (финны, лопари) и до Японских островов (айны). Все они идентифицируются этнически как гаплогруппа N1. Приравнивать этнос славян R1a1 и финно-угров N1 к одной народности противозаконно, это как приписать этнос китайцев хань, гаплогруппа C, к европейцам или славянам.

Следовательно, из упомянутых 33%, так называемых русских и славян, около 19% это финно-угры, а остальные 14% относятся к гаплогруппам R1a1, R1b1, то есть казаков, жителей Северного Кавказа, Кубани и Южного Поволжья, перемешавшихся с малыми автохтонными народами Руси.

Поэтому де юре после славян, гаплогруппа R1a1, вторым этносом России по численности являются финно-угры, гаплогруппа N1.

Теперь проанализируем, кто же относится к автохтонным народам Руси и России и имеет неотъемлемые и незыблемые права на свой язык и культуру, распоряжение землей и её богатствами, а также принятие политических решений в стране, образовавшейся в Евразии в начале 1990-х годов после распада СССР – Российской Федерации.

Первоначально рассмотрим историю появления в Российской Федерации финно-угорских народов Древней Руси, Булгара, Сибири и Дальнего Востока. Априори известно, что все упомянутые выше финно-угорские племена обитали на рассматриваемой территории еще до появления Древней Руси в IX веке. Подробная информация содержится в булгарских анналах [2] и всех известных русских летописях, начиная с Повести временных лет (ПВЛ) [3]. Отдельные сведения хранятся в хрониках Рима, Византии и арабских стран [4]. Автор многократно освещал эти аспекты в своих статьях и книгах [5,6]. Кроме того, современные исследования ДНК потомков Рюрика доказали, что Рюриковичи принадлежат к этносу угров, гаплогруппа N1c1, называемому Русь. Об этом говорит ПВЛ [3] в месте о призвании варягов в Новгород. От рода Руси пошел русский народ и прозвалась русская земля.

Более подробно остановимся на деталях происхождения, миграции и современного состояния этноса славян, гаплогруппа R1a1. Предварительно отметим, что 99% отечественной историографии, научной, гражданской и политической литературы России наполнены ложью и подтасовкой научных, исторических и генетических фактов касательно указанного этноса.

Археологи, историки и генетики однозначно доказали, что предки славян, гаплогруппа R1a1, происходят из регионов долин рек Саян и Алтая и называются енисейские кыргызы:

1. Карасукская культура – археологическая культура бронзового века (конец II – начало I тысячелетия до н.э.) на реке Карасук (приток Енисея) в Хакасии, территория Саян и Алтай [7].

2. Пазырыкская культура – археологическая культура железного века (VI–III века до н.э.) в Горном Алтае и Саянах, плато Улаган, Укок [8].

3. Тагарская культура – археологическая культура эпохи бронзы и железа (VIII–III века до н.э.) на острове Тагарский реки Енисей [9].

4. Таштыкская культура – археологическая культура Южной Сибири железного века (II век до н.э. – V век н.э.), локализована в енисейском регионе Хакасии [10].

По причине отсутствия письменности у кыргызов/киргизов обратимся к китайским источни-

кам. Около 1200 года до н.э. в этом регионе появился народ жун или енисейских киргизов [11]. По описаниям анналов, жуны были рыжеволосыми людьми с европейскими чертами лица, которые с III–IV веков н. э. стали вытесняться монгольскими чертами [12]. Позже жунов/енисейских киргизов стали называть жужане. В книге [6] автор показал, что енисейские киргизы, они же жужане, они же татары, они же саяне («белые», самоназвание в честь гор Саян), в Европе и на Руси стали известны как славяне, гаплогруппа R1a1.

В Туве до сих пор живут прародители славян, называющих себя сойоны.

В 1914 году Тува была объявлена протекторатом России, но лишь в 1944 году республика Тува стала частью РСФСР и СССР.

В IV веке жужане создали своё государство. Сообразно источнику [13], Бэйши, гл. 98; Вэйшу, гл. 103, описывающему период 391–556 годов истории Жужаньского каганата, первого кагана жужаней звали Мугулюй, его сына – Гюйлухой. Если откинуть китайский акцент, то это имена Мигуля и Глухой.

«По смерти Мугулюя, сын его Гюйлухой, человек храбрый и сильный, первый собрал аймак, и дал ему название Жеужань или Жужань»

Расцвет Жужаньского каганата приходится на период правления кагана Тартара/Татара в 414–429 годах. После смерти кагана Тартара в китайских летописях жужани стали отождествляться с народом татар (тартар), поэтому термины жужани (蠕蠕) и татары (檀檀) стали писаться одними иероглифами – 檀檀. Вскоре слова татары, жужане и монголы стали синонимами. К 500 году Жужаньский каганат стал занимать огромную территорию – от Арала вплоть до Тихого океана. Отметим, что европейский Аварский каганат был дружеским государством для жужаней.

В 520-х годах жужаней ослабила гражданская война, а в 550-х годах на Жужаньский каганат напал могущественный противник – орды тюрок. В результате победы тюрок в 552 году был образован Тюркский каганат, а народы тюрок и жужаней были смешаны в пропорциях 50% на 50%. Значительное число жужаней были вынуждены откочевать на запад. Часть из них осталась в Центральной Азии – в царстве Эфталитов. Другие же под руководством кагана Ардагаста добрались до Европы – попали на Балканы.

Европейская история жужаней ака славян началась в 550-х годах. Их появление на Балканах было зафиксировано в византийских хрониках Феофана [14] за 551 год. С этого момента доселе неизвестная народность славян стала субъектом византийских и европейских летописей.

«В том же году появилось во Фракии великое множество гуннов и славян, и повоевали они Фракию, и многих убили и взяли в плен»

Пленные славяне говорили, что любят играть на гусях, не знают металлических доспехов и пришли от океана, а путь их занял полтора года.

В арабских странах славян называли «джинс» [15], очевидно, согласно их самоназванию жуны или жужане. Другой арабский автор отмечает [16]: «Известные статьи дохода в Андалусии — рабы из [числа] девушек и юношей, обращенных в рабство в [стране] франков и Галисии, славянские слуги и все, кто есть на земле из славян-евнухов. Ведь кто прибывает в Андалусию, тех неподалеку кастрируют, и поступают так с ними торговцы-иудеи.»

Кастрированных рабов из славян на востоке называли «хадам». С тех пор в английском языке слова славяне и рабы стали схожи в написании.

Незавидная участь жужаней, попавших в Европу, потребовала их единения на основе родовых принципов и создания сильных воинских формирований. В результате в Восточной Европе в 822–907 годах славяне основали своё государство Великую Моравию. У славян появились два вида письменности — глаголица и кириллица, созданная Св. Кириллом и Мефодием в IX веке.

Вскоре в результате нашествия угров Альмоша/Алмуша европейские племена славян были повержены и рассеяны по Европе. В том числе они попали на земли будущей Российской империи.

В X веке европейские славяне расселились на обширной территории от Балкан до Балтийского моря. Пара племен ушла с викингами на север, став частью народа будущих шведов (одна из трех корон королевства) и норвежцев, кто-то добрался до островов Альбиона и растворился среди шотландцев.

Славяне/жужане/енисейские киргизы или татары Восточной Европы стали европейцами 1470 лет назад, ассимилировались и приняли христианские ценности европейской цивилизации. В те времена на землях европейской России славян прежде не было. Они начали проникать в Древнюю Русь только в качестве слуг, рабов и дружинников в X–XI веках. С ростом Жмуди, Литовских княжеств и Речи Посполитой западные славяне обжились на землях современной Украины и Белоруссии.

Параллельно событиям в Европе, потомки жужаней на прародине смогли освободиться от тюркских поработителей и создать Кыргызский каганат в 693 году. Формально каганат обрел независимость в 840–924 годах, но его осколки просуществовали до 1207 года, став частью Монгольской империи Чингисхана.

В XIII веке орды Чингисхана, состоящие из племен тюрков и славян/жужаней/киргизов, стали покорять окружающие страны и народы.

Древняя Русь столкнулась с татаро-монгольским нашествием в 1237–1241 годах, когда войска Батия и Субэдя захватили русские владения. Иго продлилось с 1242 года до начала XVI века. Современные историки не любят термин «Иго», утверждая, что никаких явных последствий нашествия не было. На самом деле потомки Ига живут среди россиян, составляя почти половину населе-

ния. Они ничего «такого» не помнят, что не удивительно. Большую часть войск Чингисхана составляли потомки жужаней/енисейских киргизов, то есть предки славян, гаплогруппа R1a1.

Выше было показано, что в китайских хрониках термины жужане/киргизы/ монголы и татары стали синонимами. Часть оккупантов придерживалась несторианства — восточного христианства и говорила на языке, схожим с русским языком. При этом захватчики распространяли свои гены через сексуальное насилие над местными женщинами. В результате 300 лет Ига финно-угорские и болгарские женщины Древней Руси рожали детей от оккупантов. Abortов в те времена не делали. Дети греха выдавливались из русского социума в Дикую Степь и назывались «изгоями».

Изгой учреждали свои поселения и обрабатывали землю в бесхозной степи, которая оказалась полосой плодородного Черноземья. Посему исконно «русские» области от Донбасса до Волги, южнее Тулы и Рязани, наполнились новоиспеченными славянами, принявшими православие и крепостное право от князей Руси и Московии.

Частью империи монголов, называемой в историографии Великой Татарией, стал Китай, когда там появилась империя Юань (1271–1368), созданная внуком Чингисхана по имени Кубилай хан [17].

Орды монголов проникли в Центральную Азию, создав империю Тимуридов (1370–1507), и дошли до Индостана, где сформировали империю Великих Моголов (1526–1857).

Таким образом, рассуждая от противного, нет никаких исторических и документальных подтверждений фактов миграции славян из центра России на Дальний Восток, в Китай, Монголию, Среднюю Азию, Индию, Аравию, Прибалтику и Европу. Напротив, известно о переселении славянских/монгольских племен из Внутренней Монголии в Среднюю Азию, Индию, Ближний Восток, Россию, Прибалтику и Европу в VI–VII и XIII веках под руководством каганов Ардагаста и Чингисхана соответственно.

Перейдем от исторических данных к аспектам ДНК-генеалогии, ставшей идеальным инструментом свидетельства фактов и утверждения истины.

Этнос славян, как и большинства жужаней, енисейских киргизов, монголов и татар, относится к гаплогруппе R1a1. Подробно эти факты рассмотрены в книге автора [6]. Приведем конечные результаты исследования. Половина современных сойонов/тувинцев относится к исходной гаплогруппе. В России славян около 47% популяции. Больше славян живет в Польше (51%), но в странах Восточной Европы славян от 15% до 25% только. При этом потомков жужаней/монголов в Киргизии и Таджикистане 64%, в Афганистане — 51%, в Пакистане — 48%, а в Индии — около трети населения. Смотрите карту распространения этноса енисейских киргизов, гаплогруппы R1a1 на Рис. 1 [18].

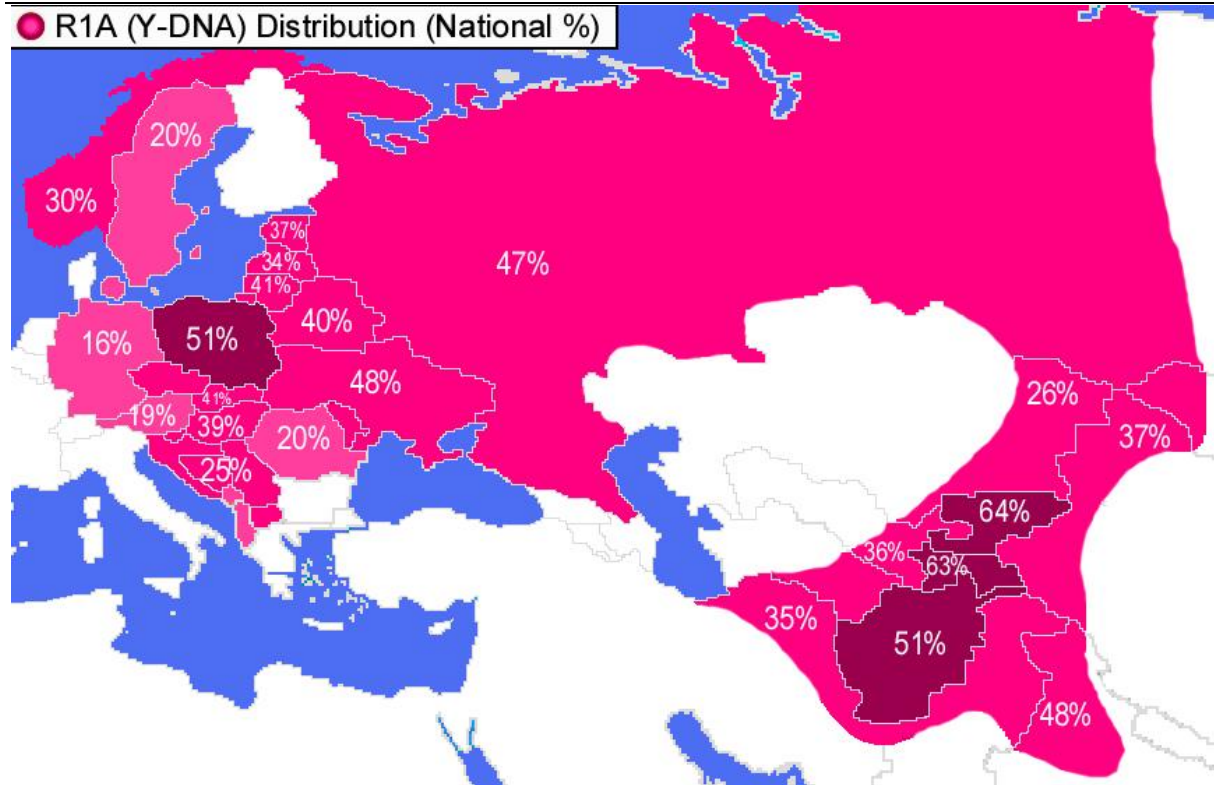

Рис. 1. Карта распространения этноса енисейских киргизов, гаплогруппа R1a1.

Подведем итоги. Всего в мире в настоящее время (данные на 2017 год) проживает около 810 миллионов потомков жужаней/енисейских киргизов/ монголов, гаплогруппа R1a1. Это вторая этническая группа в мире после этноса хань, которых более 1 миллиарда человек. Малая часть славян расселена в России, Украине и Беларуси – 93 миллионов человек, но большая их часть живет в Азии – 650 миллионов человек.

В религиозном плане потомки енисейских киргизов распределяются так: христиан и православных – около 163 миллионов человек, мусульман – 443 миллионов верующих, а индуистов и буддистов – около 203 миллионов человек.

Славяне стали значительной частью мирового сообщества, занимая важные позиции в жизни восточных цивилизаций. Роль славян в европейском мире не столь существенна, хотя они внесли свой весомый вклад в мировую культуру.

При этом следует понимать, что внешний облик, фенотип мужчин этноса гаплогруппы R1a1 полностью зависит от местных автохтонных женщин. Поэтому восточные киргизы Азии есть жгучие брюнеты, а западные киргизы в Европе приобрели черты европейской расы – блондины и шатены с белой кожей и светлыми глазами. Следовательно, на основании исторических и генетических фактов, можно трезво оценить известную в России фигуру речи – «потрешь русского, найдешь татарина».

Разберем политику властей Руси и России к потомкам изгоев киргизов, которые стали стремительно размножаться с окончанием войны и Смуты XVI–XVII веков.

В 1497 году началось ограничение перемещения крестьян и введен Юрьев день, который был временно отменен в 1581 году.

Сын Ивана Грозного Федор в 1597 году принял закон о запрете перехода крестьян от одного землевладельца к другому. После опричнины появились многочисленные дворяне из опричников и разорителей земель и угодий Рюриковичей. Новые дворяне стали также активно получать надель в Дикой Степи, где проживали изгои времен Ига. Безграмотные и дикие крестьяне представляли угрозу для русского государства и власти решили закрепить их у существующих землевладельцев – боярского сословия и служивого дворянства, дабы они свободно не могли перемещаться по стране и за ее пределы.

Во времена Романовых крепостное право усилилось принятием различных строгих законов. В 1620–х годах прошла перепись населения, которая сделала крестьян «крепкими», то есть приписанными к местам проживания. В 1649 году было издано «Соборное уложение», которое регулировало крепостное право. После смерти Петра Первого крестьяне стали фактической собственностью и рабами своих землевладельцев. Важно отметить, что большинство крестьян и фермеров из числа автохтонных племен финно–угров со времен Рюрика оставались свободными людьми. Это касается русского Севера, Финляндии, Прибалтики, Польши, Урала, Поволжья и всей Сибири. В остальных регионах крепостных было около половины населения.

19 февраля 1861 года Александр II отменил крепостное право.

После революции положение крестьян в России временно улучшилось под влиянием лозунгов о передаче земли крестьянам. Однако вскоре большевики решили закрепить крестьян в сельской местности, запретив выдавать паспорта и ограничив их финансовые возможности. С индустриализацией и

грандиозным строительством большевики устроили небывалое перемещение этносов и народов. Вторая мировая война усилила эти тенденции. Миллионы людей отправились на фронт или были эвакуированы с мест проживания.

Революционеры под эгидой установления мировой диктатуры пролетариата и трудового крестьянства занялись массовыми чистками и уничтожением классового врага – зажиточных крестьян, ремесленников, артельщиков, буржуазии, дворян, помещиков, обывателей, офицеров и священников. Большинство жертв революционного террора были финно-уграми и выходцами их автохтонных племен Руси и России. На самом деле эта социальная политика была этническим геноцидом, направленным против коренного населения России – русского народа. С другой стороны, беднейшие и безграмотные жители страны из числа потомков изгоев, этнических енисейских киргизов/славян, получили дополнительные возможности к быстрому увеличению популяции и занятию более высокого социального статуса.

В советские годы обязательное среднее образование вывело представителей этноса киргизов/славян их тьмы неведения. После крушения СССР в России появились многочисленные псевдоученые авторы, которые стали заполнять бреши в истории славянства. Эти люди натянули на трагическую историю изгоев одеяло истинного исторического, культурного и религиозного наследия финно-угорских и болгарских народов Евразии. Наибольший вклад в формирование несуществующего прошлого российских киргизов внесли родноверы, славянофилы и националисты из числа новоявленных ДНК-генеалогов. Они приложили немалые усилия для формирования славянского национализма, не имеющего связи с реальностью и историческим прошлым.

Мимикрия и плагиат стали основными инструментами навязывания идей славянского братства, которыми заполнены сегодня тысячи книг, десятки тысяч статей и публикаций в России и за рубежом.

Наибольший вклад в создание славянского неоязычества внесли Александр Хиневич (автор Велесовой книги), Николай Левашев (эзотерик), Александр Дугин (философ) и Анатолий Клёсов (ДНК-генеалогия). Они занимаются проповедью ложных мифов исторического и этногенетического характера, называя потомков енисейских киргизов славяно-ариями и носителями древнего знания, утерянного, но возрожденного ныне как ведическая культура. Суть идей неоязычества в особой избранности славян и их превосходства над другими народами. В своих книгах, статьях и выступлениях они используют имена алпов и богов финно-угров и болгар, перемешивая выдумки со старинными сказаниями.

Кремлевская элита первоначально дистанцировалась от идей неоязычников и славянофилов, но затем стала активно использовать их при формировании внутренней и внешней политики, включая межнациональные отношения. Это явление не уди-

вительно, ведь большая часть верхушки современной элиты из бывших и действующих сотрудников КГБ, ФСБ и других силовых структур есть этнические славяне/енисейские киргизы, гаплогруппа R1a1.

В связи с объективными демографическими проблемами, возникшими в России в 2000-х годах, власти стали активно привлекать трудовых мигрантов из стран Центральной Азии – Киргизии, Таджикистана и Узбекистана. На первый взгляд выбор краёв для пополнения рабочей силы носит случайный характер, но на самом деле он имеет глубокие корни.

Внимательно ознакомимся с картой распространения гаплогруппы R1a1 енисейских киргизов Рис. 1. В России их 47%, а в Киргизии и Таджикистане 64% населения. Де факто Кремль организовал насыщение России потомками енисейских киргизов из Азии. Власти понимают, что при ассимиляции через одно два поколения новые граждане России ничем не будут отличаться от коренного «славянского» населения.

В связи с продолжением СВО в России обостряется демографическая ситуация и власти нуждаются в притоки новых мигрантов, отвечающих этническим требованиям заказчика миграции. В настоящее время активно организуется привлечение мигрантов из Индии, Шри-Ланки и Афганистана. Первые тысячи людей из этих регионов уже появились в московских аэропортах в таможенных зонах, где проходят интервью для трудоустройства.

Впервые о том, что трудовые мигранты из Афганистана могут приехать на работу в Россию, заявил исполняющий обязанности министра труда и социальных отношений временного правительства страны Абдул Манан Омари на полях ПМЭФ-2024 во время встречи с министром труда России Антоном Котяковым [19]. В 2025 году появилась информация о мигрантах из Индии и Шри-Ланки [20]:

«В Россию приедет 1 млн мигрантов из Индии из-за нехватки высококвалифицированных кадров, заявил агентству ЕАН глава Уральской торгово-промышленной палаты Андрей Беседин.»

На упомянутой карте Рис. 1 видно, что в Афганистане живет 51% потомков енисейских киргизов, в Пакистане 48%, а в Индии около 33% населения.

Рассмотрим аспекты коррупции в Российской Федерации и их взаимосвязь с экономикой, внутренней политикой и этнической составляющей. Ежегодно публикуются данные об индексе коррупции по всему миру и на их основе карта распространения коррупции.

С момента создания РФ власти неоднократно отмечали, что коррупция является неотъемлемой чертой капитализма и нового времени. Считается, что она неистребима и всегда была в Российской Империи. При этом коррупция в СССР оставалась на минимальном уровне. Коррупция в современной России стала одной из составляющих успеха и движущей силой экономики, позволяющей улаживать отношения частного бизнеса и государства. Приведем цитату от главы МВД Владимира Колокольцева [21]:

«Победить полностью коррупцию и преступность мы не можем, наши классики всегда утверждали, что коррупция существует ровно столько, сколько существует само государство, но, тем не менее, мы справляемся»

Схожее мнение многократно выражал Президент РФ В.В. Путин.

Приведем для ознакомления карту степени распространения коррупции в Евразии Рис. 2 из статьи [22] и спроецируем её на карту проживания этноса потомков енисейских киргизов Рис. 1, гаплогруппа R1a1 [18]. Мы обнаруживаем полную корреляцию

максимального присутствия этноса R1a1 с зонами наибольшего уровня коррупции (оставим без внимания коррупцию в Африке в связи с бессмысленностью сравнения славян и африканцев). Напротив, минимальный уровень коррупции в Финляндии и странах Балтии показывает отношение этноса финно-угров, гаплогруппа N1 к этому социальному явлению. На основании данных фактов можно утверждать, что вклад финно-угорского населения России в коррупцию минимален.

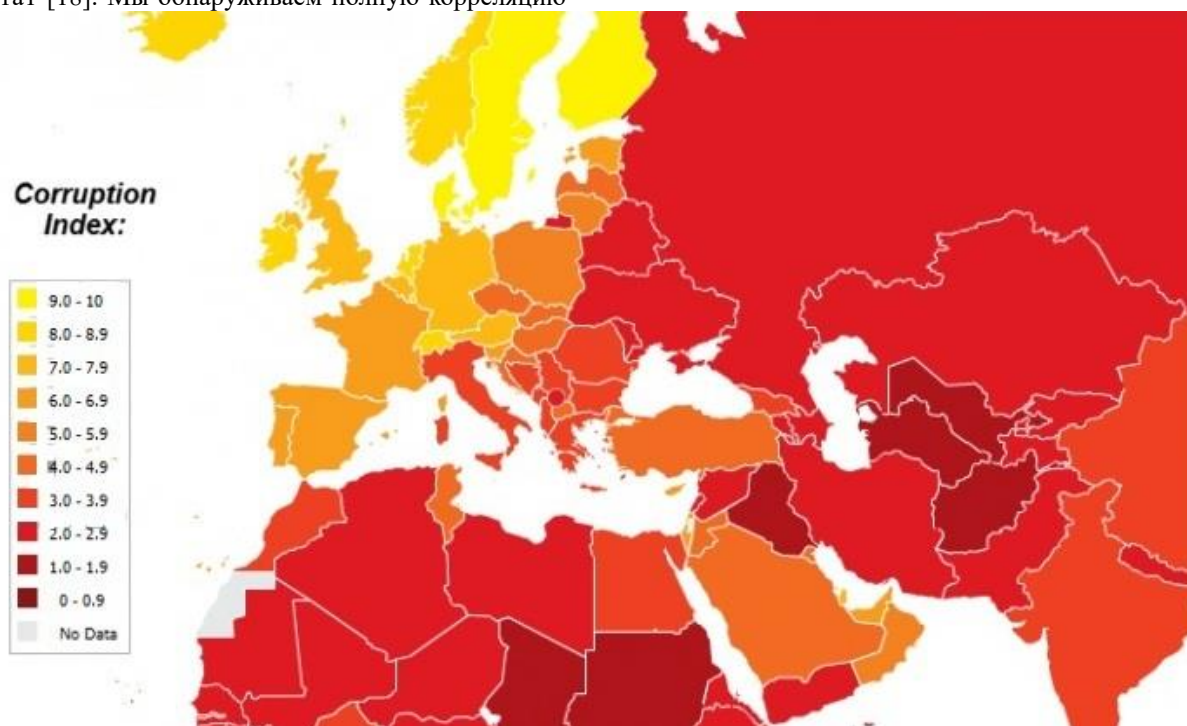

Рис. 2. Индекс коррупции в различных странах, 0 это максимум коррупции.

Проблемы демографии и коррупции в России 2000-х годов накладываются на всё возрастающую агрессивность Кремля по отстаиванию интересов власти в отношении ближайших соседей, Европейского союза и США.

Наиболее радикальные и агрессивные идеи неоязычества были привнесены в догматы «русского мира» и особой роли России в геополитике. Нарративы превосходства российского народа и необходимости навязывания всему миру своих интересов были изложены Президентом РФ В.В. Путиным во многих интервью и публичных заявлениях, начиная с мюнхенской речи 2008 года. В 2018 году касательно применения ядерного оружия В.В. Путин сказал [23]:

«А зачем нам такой мир, если в нём не будет России?»

Подобные утверждения главы крупной ядерной державы взбудоражили цивилизованный мир и спровоцировали волну критики России и её руководства, обострив русофобские настроения в западном обществе.

Главный редактор журнала «Защита и безопасность» А. М. Евдокимов назвал фразу Путина «важнейшим военно-политическим заявлением» [24]:

«Рискнём предположить истинную причину такого редкого единодушия: всем попросту страшно! ... Да и как не убояться, когда президент ядерной сверхдержавы, — а Россия, безусловно, сохранила за собой второе место в мире по боевому потенциалу стратегического ракетно-ядерного оружия! — предвещает человечеству конец света. И предвещает отнюдь, не шутя.»

В 2022 году словесная риторика руководства РФ переросла в вооруженный конфликт с коллективным Западом в зоне СВО. Немедленно Россия в экономической сфере была переориентирована властью на взаимодействие с Востоком и Китаем, а также странами БРИКС и ШОС. Россия практически полностью прекратила сотрудничество с многими ведущими мировыми корпорациями по всей линейке импортируемой продукции, включая высокотехнологический сегмент, автомобили, станки и оборудование. Дороги и заводы России заполнили автомобили и техника из Китая. Прервались многочисленные и устойчивые связи России с коллективным Западом в областях культуры, кино, туризма и спорта. Менталитет жителей Китая и Индии, не говоря о других дружественных странах, никак не сможет компенсировать эти пробелы в общественной жизни.

Для понимания сути этнической и политической трансформации страны необходимо отбросить видимую сторону сохранения европейского облика политической системы, экономики, культуры и гражданского общества. Россия, как многонациональное государство, строилось Рюриковичами, Романовыми и коммунистами в годы СССР как европейское государство с европейской культурой, религией и укладом жизни. Русь и Россия в борьбе с

диким Востоком смогли завоевать и освоить просторы Сибири и Дальнего Востока, преодолев последствия Татаро-монгольского Ига. Практически все население страны живет в Европе. Посмотрите плотность заселения России на Рис. 3 в трехмерной проекции [25]. Тем не менее, руководство страны в начале XXI века решило сломать объективную реальность.

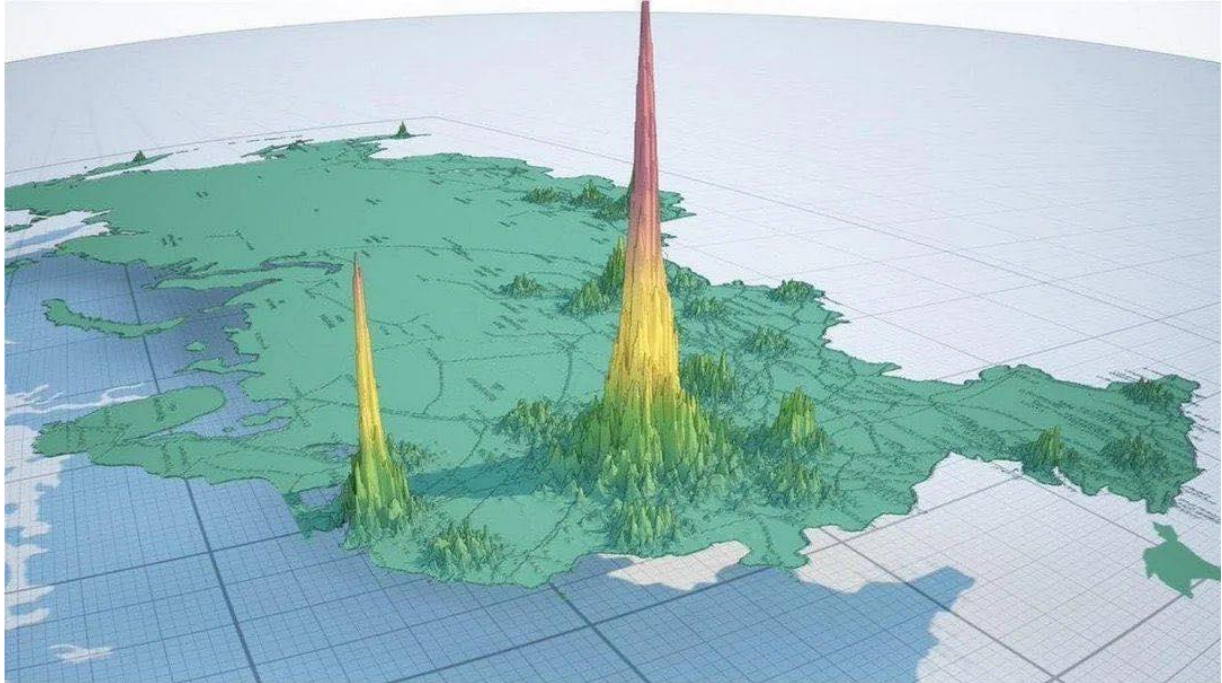

Рис. 3. Трехмерная проекция плотности населения России.

В настоящее время мы наблюдаем тотальный реванш потомков изгоев из числа енисейских киргизов за столетия изоляции и крепостного рабства у элиты автохтонных народов и племен Руси и России. Угнетенный этнос, используя достижения свободы и демократии, сумел получить бразды правления ядерной державы и направить природные ресурсы и военный потенциал, сформированный народами СССР, в свою пользу.

Потомки енисейских киргизов долгие столетия не имели опыта государственности, поэтому в современном мире воспроизводят единственно из-

вестный им способ существования. Речь идет о реставрации Кыргызского каганата, существовавшего на просторах Евразии в лице Жужаньского каганата (330–556), Кыргызского каганата (693–1207) и Монгольской империи (1206–1294). Самоназвание Кыргызского каганата было «Вечное божественное государство киргизов» или «Божественное государство» (𐰉𐰺𐰽𐰸:𐰋𐰏𐰤:𐰇𐰏𐰤:𐰠𐰶𐰚𐰽, Qırqız Bāngü Tāŋrı El). Каганат был абсолютной монархией и занимал площадь 6 миллионов кв. км. Карта каганата в X веке приведена на Рис. 4 [26].

Рис. 4. Карта Кыргызского каганата (840–924).

Главным врагом Кыргызского каганата всегда был Китай, который многие века строил стены против агрессивного соседа (Великая китайская стена). Посему временные дружеские и близкие отношения России и Китайской Народной Республики априори закончатся политическим шантажом и военным противостоянием.

В связи с вышеизложенным автор констатирует наличие исторической развилки для России. Первая простая дорога ведет страну под вывеской «Российская Федерация» в новейший Кыргызский каганат, насыщенный варварством и дикостью, коррупцией и ограничением свободы, питающийся агрессивной внешней политикой и военным противостоянием со всем миром. Второй сложный путь даст возможность русскому народу освободиться от власти енисейских кыргызов и произвести европейский ренессанс во всех сферах жизни государства и общества. Решение дилеммы за российским народом.

26.08-06.09.2025.

References

Список источников

1. Интервью Президента РФ В.В. Путина режиссеру Оливеру Стоуну, 13 июня 2017 года, РИА Новости, [ссылка: https://ria.ru/20170613/1496353896.html](https://ria.ru/20170613/1496353896.html)
2. Бахши Иман, Джагфар Тарыхи (Летописи Джагфара) Гази–Барадж Тарыхи (Летопись Гази–Бараджа), I–III том. Бахши Иман. Джагфар Тарихы. Свод болгарских летописей 1680 г. / Изд. подготовлено Ф. Г.–Х. Нурутдиновым. Оренбург: Редакция Вестника Болгария, 1993.
3. The Primary Chronicle. Tale of Bygone Years / Повесть временных лет.
4. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн–Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — Харьков: Издательство Харьковского государственного университета, 1956.
5. Kubarev V.V., Vedas of Russ, IP MEDIA, M., 2009. ISBN 9781–93252567–0.
Link: <http://www.kubarev.ru/en/content/251.htm>
6. Кубарев В.В., История Руси, Москва, Литрес, 2024, стр. 77–98.
7. Теплоухов, С. А. Древние погребения в Минусинском крае. Материалы по этнографии, т. III, в. 2, Л., изд. Русского Музея.
8. Степанова Н. Ф. Куюмский тип памятников VIII–VI вв. до н. э. // Скифская эпоха Алтая: Тез. докл. к конф. Барнаул, 1986. С. 79–81.
9. Christine Keyser, Caroline Bouakaze и другие Ancient DNA provides new insights into the history of south Siberian Kurgan people // Human Genetics: научный журнал / под ред. David N. Cooper, Thomas J. Hudson. — Springer Science+Business Media, 2009. — Vol. 126, iss. 3. P. 395—410.
10. Волков В. Г., Харьков В. Н., Степанов В. А. Андроновская и тагарская культуры в свете генетических данных.//Труды Томского областного краеведческого музея им. М. Б. Шатилова.–Томск, 2012.–Т.XVII.–С.147–166.
11. Книга Сун (история Китая 420–479 годы), глава «Жоужань», стр. 39.
12. Prusek, Jaroslav. Chinese Statelets and the Northern Barbarians in the period 1400–300 BC. New York, 1971. p.38.
13. Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М–Л. АН СССР, Институт этнографии им. Миклухо–Маклая, 1950.
14. Хроники Феофана.
15. Ибн–Хордадбех. Книга путей и стран.

16. Ибн-Хаукаль, Книга путей и стран.
17. Россabi М. Золотой век империи монголов = Khubilai Khan: his life and times / Пер. с англ. С. В. Иванова. — СПб.: Евразия, 2009.
18. Википедия, карта распространения гаплогруппы R1a1, ссылка: https://en.wikipedia.org/wiki/File:R1a_distribution_Eurasia.jpg
19. «Трудовые талибы»: когда ждать рабочих мигрантов из Афганистана в российских городах? Постньюс, 11 июня 2024 года, ссылка: <https://postnews.ru/a/29135?ysclid=mf0tgmwtt3525938136>
20. В Россию привезут 1 млн мигрантов из Индии из-за дефицита кадров, РБК, 9 июля 2025 года. Ссылка: <https://www.rbc.ru/society/09/07/2025/686e4e9e9a79470e09f54e1f>
21. Колокольцев заявил, что «победить полностью коррупцию мы не можем», статья 13 мая 2024 года, РБК. Ссылка: <https://www.rbc.ru/politics/13/05/2024/6641ecf89a794764e0c0fc53>
22. Карта индекс коррупции последних лет в Евразии. Ссылка: <https://www.lucianopignataro.it/a/spending-review-finalmente-puo-iniziare-la-vera-promozione-del-vino-al-sud/45594/>
23. Интервью В. Путина В. Соловьёву, Фильм Владимира Соловьёва «Миропорядок 2018», март 2018 года.
24. Евдокимов А. М. В воздухе пахнет войной // Вопросы оборонной техники. Серия 16 «Технические средства противодействия терроризму». — 2018. — № 5—6 (119—120). — С. 3—10.
25. Динамика численности городского населения, Aftershock, Ссылка: <https://aftershock.news/?q=node%2F1064003&page>
26. Википедия, карта Кыргызского каганата (840—924). Ссылка: [https://en.wikipedia.org/wiki/Kyrgyz_Khaganate#/media/File:Kirgisen-Reich_\(840-924\).PNG](https://en.wikipedia.org/wiki/Kyrgyz_Khaganate#/media/File:Kirgisen-Reich_(840-924).PNG)

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

MAPPING THE LINKS BETWEEN STIGMA, PRESSURE, AND CONFORMITY IN GEORGIAN SOCIETY

Anna Gvetadze

*Ph.D., Invited Lecturer at Caucasus University
Associated Professor at Alterbridge University*

Abstract

This article explores the relationship between prevalent stigmas in Georgian society and the psychological mechanisms of social pressure and conformity. Conducted in Tbilisi, Georgia, the study aimed to identify dominant stigmatizing beliefs and assess how these beliefs influence individuals' susceptibility to external expectations and norm-driven behavior. A quantitative methodology was used. Findings revealed significant positive correlations between stigmatizing attitudes, perceived social pressure, and conformity. Notably, men and employed individuals reported higher levels of perceived pressure and demonstrated greater conformity, suggesting stronger alignment with traditional social roles. The study highlights how stigmas function not merely as individual biases but as social control tools reinforced through pressure and behavioral alignment. These insights are particularly relevant for understanding mental health stigma and gender norms in post-Soviet, patriarchal contexts like Georgia. The article contributes to broader discussions on stigma reduction by emphasizing the need to address social norms and collective expectations as central components of change.

Keywords: stigma, social pressure, conformity, Georgia, discrimination, social norms, gender roles, mental health, social identity.

Introduction

Stigmatization remains one of the most persistent social phenomena influencing human behavior and societal structures across cultures and historical periods. Stigma not only labels individuals or groups as deviant or undesirable but also functions as a powerful mechanism for enforcing conformity to dominant norms (Goffman, 1963). In post-Soviet countries like Georgia, where traditionalism, religious values, and rigid gender roles remain deeply embedded in the social fabric, stigma continues to affect how individuals perceive themselves, engage with others, and navigate systems such as healthcare, education, and employment (Chatmon, 2020; Gabunia, 2024).

While stigma has been extensively studied in psychological and sociological literature, there is limited research that explores its interaction with social pressure and conformity, particularly in culturally conservative contexts. Social pressure refers to the perceived or explicit expectations from others to behave or think in a certain way, often in alignment with dominant societal norms (Festinger, 1954). Conformity, meanwhile, describes an individual's tendency to adjust their attitudes, beliefs, or behaviors to match those of a group, often to gain acceptance or avoid social rejection (Asch, 1951; Sherif, 1935). These constructs are deeply interconnected—stigmas often arise from collective norms, are reinforced by peer pressure, and are internalized through conformist behavior. Yet few empirical studies have simultaneously examined how these three variables interact within specific cultural contexts.

The present study was designed to fill this gap by investigating the relationship between stigmatization, social pressure, and conformity within the Georgian social context. Georgia represents a unique sociocultural environment where modern influences—such as glob-

alization, digital media, and Western human rights discourse—coexist and often clash with deeply entrenched patriarchal and collectivist norms. These tensions manifest most visibly in public attitudes toward mental health, gender identity, and sexuality. For example, despite increasing awareness of psychological well-being, mental illness is still commonly associated with shame, weakness, or even danger in Georgian society (National Institute of Mental Health, 2020; Modi et al., 2025). These views not only discourage individuals from seeking help but also shape broader societal narratives that marginalize vulnerable populations.

Moreover, existing literature suggests that social media plays a significant role in both reinforcing and challenging stigma. Platforms like Instagram, TikTok, and Facebook function as arenas of social comparison and norm enforcement, where individuals are continuously exposed to idealized representations of identity, success, and acceptability (McComb, 2023). In Georgia, where social media penetration is high among young adults, digital spaces often replicate offline stigmatizing discourses, especially around body image, gender roles, and mental health (Competiello, Bizer, & Walker, 2023).

This study aimed to identify which stigmas are most prevalent in Georgian society and to assess their correlation with perceived social pressure and the tendency toward conformity. Specifically, it addressed the following research questions:

1. To what extent are stigmatizing attitudes present across different demographic groups in Georgia?
2. How strongly are these attitudes associated with individuals' perceptions of social pressure?
3. Does conformity mediate the relationship between social pressure and the endorsement of stigmatizing beliefs?

To answer these questions, the research employed a quantitative methodology using standardized scales

measuring perceived stigma (Link et al., 1989), sociocultural pressure (Stice et al., 1996), and conformity (Mehrabian, 2005). A total of 110 participants from various age, gender, and educational backgrounds were surveyed in accordance with ethical research standards.

The findings demonstrate statistically significant correlations between all three constructs. Individuals who reported higher levels of perceived social pressure also tended to show stronger conformity and were more likely to endorse stigmatizing beliefs. Interestingly, the data revealed that men and employed individuals, who may feel greater pressure to fulfill traditional roles, reported higher conformity scores. These results underscore the role of social context in shaping personal beliefs and behaviors and suggest that tackling stigma requires more than just individual attitude change—it necessitates broader societal shifts in expectations, norms, and collective identity.

By analyzing the interplay between stigma, conformity, and social pressure in Georgia, this study contributes to the global literature on social psychology and public health. It highlights the importance of culturally specific interventions in stigma reduction, particularly in societies undergoing rapid but uneven social transformation. In doing so, it provides actionable insights for educators, mental health professionals, and policymakers seeking to foster more inclusive environments in Georgia and similar contexts.

Literature Review

The Concept and Mechanisms of Stigma

Stigma is a complex social phenomenon that operates as both a label and a mechanism of social control. Goffman (1963) defines stigma as an attribute that is deeply discrediting, reducing the bearer “from a whole and usual person to a tainted, discounted one” (p. 3). It functions not merely as an individual judgment but as a systemic tool embedded in cultural norms, institutional policies, and everyday interactions. In the Georgian context, stigma manifests strongly around issues of mental health, gender identity, and non-traditional lifestyles—areas where deviation from collective norms is often sanctioned by public disapproval, exclusion, or ridicule (Gabunia, 2024).

Stigmatization involves several key mechanisms. Link and Phelan (2001) conceptualize stigma as a multistage process involving labeling, stereotyping, separation, status loss, and discrimination. These processes are most powerful when embedded in systems of power, where dominant groups define what is “normal” and marginalize those who fall outside these definitions. Moreover, stigma is often internalized, resulting in self-stigmatization, reduced self-esteem, and avoidance of help-seeking behaviors (Corrigan & Watson, 2002). In Georgia, this is evident in the mental health sector, where a significant portion of the population avoids seeking psychological services due to fear of being labeled as unstable or weak (Chatmon, 2020; Modi et al., 2025).

Stigma can be broadly categorized into physical, character-based, and group-based stigmas (Goffman, 1963). In contemporary Georgia, character-based stigmas—such as those targeting people with depression,

addiction, or non-conforming sexual identities—are particularly widespread. These are reinforced not only through interpersonal judgments but also through institutional practices and media narratives.

Social Pressure and Conformity

Social pressure refers to the implicit or explicit expectations individuals face from their social environment to behave, think, or express themselves in certain ways (Festinger, 1954). Conformity, as defined by Asch (1951), is the alignment of an individual's attitudes, beliefs, or behaviors with those of a group, often driven by the desire to be accepted or avoid rejection. These forces are especially potent in collectivist or traditional societies, where group cohesion and social harmony are highly valued.

Classic experiments by Sherif (1935) and Asch (1951) demonstrated that even in simple perceptual tasks, individuals are likely to conform to group opinion—even when that opinion is clearly incorrect. Sherif's study used the autokinetic effect to show how group norms form and become internalized, while Asch showed that normative influence can override individual judgment in face of group unanimity. These findings remain relevant in the Georgian context, where deviation from social expectations often leads to negative social consequences such as gossip, exclusion, or familial pressure.

Recent literature has extended the study of conformity to digital environments. McComb (2023) and Capuano and Chekroun (2024) argue that social media has amplified the reach of social pressure, creating virtual spaces where users continuously compare themselves to idealized norms and adjust their behaviors accordingly. This phenomenon is particularly relevant in Georgia, where young people face conflicting cultural messages—between traditional expectations and globalized social trends.

Stigma, Pressure, and Conformity: Interconnected Constructs

Although stigma, social pressure, and conformity have been widely studied as individual constructs, fewer studies have explored their interrelationships in an integrated framework. Theoretical models such as the Spiral of Silence (Noelle-Neumann, 1979) and Social Role Theory (Eagly, 1987) help explain why individuals remain silent or adopt dominant norms even when they personally disagree. According to Noelle-Neumann, individuals who sense that their opinion is in the minority are likely to suppress it to avoid isolation—thus reinforcing the dominant view. In traditional societies like Georgia, this effect may be even more pronounced due to the high social cost of dissent.

Social comparison theory (Festinger, 1954) further supports the idea that people evaluate themselves based on perceived group norms. This can lead to upward comparison, where individuals measure themselves against idealized standards, often leading to pressure and anxiety, or downward comparison, where individuals affirm their identity by devaluing others—potentially reinforcing stigma. In Georgian society, this may explain why individuals who conform to gender roles or majority beliefs about mental health are less

likely to challenge stigmatizing narratives and more likely to perpetuate them.

Empirical evidence supports these theoretical linkages. For example, Competiello et al. (2023) found that exposure to stigmatizing content on social media reinforces negative attitudes toward mental health treatment, particularly among individuals who strongly identify with traditional gender roles. Similarly, Rodrigues (2024) showed that individuals who conform more closely to gender norms are more likely to endorse stigmatizing beliefs toward sexual minorities.

Finally, Denton et al. (2020) highlight how conformity and anti-conformity shape the transmission and evolution of cultural beliefs. Their findings suggest that in tight-knit societies, where norm adherence is rewarded and deviation is punished, conformity becomes a default strategy for social survival. This has direct implications for how stigma is maintained across generations in Georgia, especially when reinforced by family structures, religious institutions, and educational systems.

Methodology

Research Design

This study employed a **quantitative, cross-sectional design** to explore the relationship between stigma, perceived social pressure, and conformity among individuals in Georgia. The choice of a quantitative approach was based on the need to measure these constructs numerically and examine potential correlations and predictive relationships between them.

Data were collected through an online survey using standardized, validated psychological scales. The survey was distributed through convenience and snowball sampling, allowing access to a diverse participant pool within the Georgian population.

Participants

The sample included both male (24.5%) and female (75.5%) respondents, ranging in age from **16 to 55 years old** ($M = 22.99$, $SD = 6.29$). The majority were students (68.2%) or employed individuals (48.2%), with varying educational backgrounds.

The inclusion criteria were minimal, as the study aimed to capture general attitudes within society. No specific exclusion criteria were applied, aside from voluntary consent and age above 16. Participation was anonymous, and ethical standards were strictly upheld.

Instruments

Three standardized instruments were adapted and translated for use in the Georgian context. Internal consistency was assessed, and all instruments demonstrated high reliability (Cronbach's alpha > 0.80).

1. Perceived Stigma Scale

To measure the perception of social stigma, the study used the *Perceived Devaluation and Discrimination Scale* (Link et al., 1989). This 12-item scale evaluates the extent to which individuals believe that society holds stigmatizing attitudes, particularly in the context of mental health. Responses were recorded on a 4-point Likert scale (0 = strongly disagree to 3 = strongly agree). Cronbach's $\alpha = .852$.

2. Perceived Sociocultural Pressure Scale (PSPS)

This 8-item scale, developed by Stice, Nemeroff, and Shaw (1996), was used to measure the degree to which participants experience pressure to conform to societal expectations regarding appearance, success, and behavior. Responses were given on a 4-point Likert scale. Cronbach's $\alpha = .855$.

3. Conformity Scale

The study utilized Mehrabian's (2005) *Conformity Scale*, which includes 11 items designed to assess individual tendencies to comply with group norms and authority. Responses were recorded on a 7-point Likert scale (1 = does not describe me at all to 7 = describes me very well). Cronbach's $\alpha = .877$.

The survey also included demographic questions (age, gender, education level, employment status) to allow for subgroup comparisons.

To reduce potential bias and ensure clarity, all instruments were **translated into Georgian and back-translated** to maintain semantic equivalence. A pilot test was conducted with 15 participants to verify the linguistic clarity and cultural appropriateness of the items.

Data Analysis

Data were analyzed using **IBM SPSS Statistics** (Version 27). The analysis included:

- **Descriptive statistics** (means, standard deviations) to summarize demographic data and scale responses.
- **Independent samples t-tests** and **ANOVA** for group comparisons by gender, age, education, and employment status.
- **Pearson correlation coefficients** to assess relationships between variables.
- **Linear regression analysis** to test the predictive power of social pressure and stigma on conformity levels.

All tests were two-tailed with a significance level set at **$p < .05$** .

Results and Discussion

The study aimed to explore the interrelationship between stigma, perceived social pressure, and conformity in Georgian society. Using standardized psychological scales and statistical analysis, the findings provide empirical support for the theoretical framework suggesting that these three constructs are tightly interconnected.

Descriptive Statistics

Participants' scores indicated moderate-to-high levels of perceived stigma ($M = 24.06$, $SD = 5.21$), social pressure ($M = 21.51$, $SD = 5.49$), and conformity ($M = 36.71$, $SD = 12.77$). These results suggest that stigmatizing attitudes and norm-driven behaviors are not only present but actively experienced by individuals in Georgian society, especially among youth and working-age adults.

This is consistent with previous findings in similar sociocultural contexts, where collective values and strong traditional norms often produce elevated levels of conformity and stigmatization, particularly toward issues like mental health, gender non-conformity, and non-traditional life choices (Goffman, 1963; Link & Phelan, 2001).

Correlation and Regression Analysis

Pearson correlation analysis revealed statistically significant positive relationships between:

- **Social pressure and conformity** ($r = .569$, $p < .01$),
- **Stigma and social pressure** ($r = .269$, $p < .01$),
- **Stigma and conformity** ($r = .243$, $p < .05$).

These findings support all three research hypotheses: (1) higher levels of stigma are associated with greater perceived social pressure; (2) social pressure predicts conformity; and (3) conformity contributes to the internalization and reinforcement of stigmatizing beliefs.

Regression analysis further indicated that **social pressure significantly predicts conformity levels** ($\beta = .569$, $R^2 = .324$, $p < .001$), accounting for 32.4% of variance. While **stigma was also a predictor**, its influence on conformity ($\beta = .243$, $R^2 = .059$, $p < .05$) was weaker, suggesting that social pressure may function as a more direct mechanism through which conformity operates.

This pattern aligns with the findings of Asch (1951) and Sherif (1935), who demonstrated that individuals often align their behaviors with group norms under pressure—even when doing so contradicts their personal beliefs. In Georgia's collectivist culture, where group belonging often supersedes individuality, such tendencies are magnified.

Group Comparisons

Significant differences emerged in conformity and perceived pressure based on gender, age, education, and employment status:

- **Men reported higher levels of both conformity and social pressure** compared to women. This may reflect stronger internalization of traditional gender roles, where male identity is closely tied to fulfilling societal expectations (Eagly, 1987; Rodrigues, 2024).
- **Older participants (ages 23–39)** were more conformist and more sensitive to social pressure than younger participants (ages 16–22), possibly due to increased life responsibilities and exposure to rigid institutional norms (Erikson, 1950).
- Participants with **higher education levels** reported more conformity than students. While this might appear counterintuitive, similar findings have been observed in prior studies, where individuals in professional or academic settings conform to workplace or institutional expectations to maintain social status (Asch, 1951; Mehrabian, 2005).
- **Employed individuals** exhibited significantly higher conformity and pressure levels than students. These results highlight how economic and occupational demands reinforce behavioral alignment with societal norms, especially in environments with limited tolerance for deviation.

These findings are consistent with modern studies suggesting that in transitional societies, such as Georgia, the weight of tradition continues to shape individual behavior—even in the face of growing exposure to liberal values via globalization and digital media (McComb, 2023; Capuano & Chekroun, 2024).

Cultural and Social Media Implications

Social media has emerged as a critical arena where conformity and stigma are both reinforced and contested. Georgian users are increasingly exposed to global narratives about mental health, gender equality, and body positivity. Yet, these often coexist with local discourses steeped in shame, silence, and moral judgment. Research by Competiello, Bizer, and Walker (2023) shows that exposure to stigmatizing content can negatively influence perceptions of mental health care—especially among individuals aligned with traditional gender roles.

In Georgia, the **Spiral of Silence** (Noelle-Neumann, 1979) is often observed in public discourse. Individuals who perceive themselves as holding minority opinions (e.g., progressive views on sexuality or therapy) frequently self-censor to avoid social backlash. This cycle of silence reinforces the dominance of traditional views, further entrenching stigma.

Implications and Limitations

The study's findings underscore the importance of tackling stigma not only at the level of individual attitudes but also at the structural and cultural level. Interventions aimed at stigma reduction must consider the underlying pressures that drive conformity, particularly among high-risk groups such as men, professionals, and older adults.

Limitations of the study include the relatively small and non-random sample size and the reliance on self-report data. Future research should include larger, more representative samples and consider longitudinal designs to capture changes over time. Additionally, qualitative methods could offer deeper insights into the lived experiences of stigma and conformity in Georgia.

Acknowledgements

The author extends sincere thanks to the Bachelor student from Caucasus University who conducted the fieldwork for this study. Their commitment and contribution were instrumental to the research process.

Conclusion

This study examined the interplay between stigma, perceived social pressure, and conformity within the sociocultural context of Georgia. The findings confirmed that these constructs are deeply interrelated: stigmatizing attitudes are positively associated with both social pressure and conformity, while social pressure emerged as a significant predictor of conformist behavior. These results reinforce existing psychological theories (e.g., Asch, 1951; Festinger, 1954; Goffman, 1963) while providing novel empirical data from a country that has been underrepresented in global research.

Georgia's social landscape—shaped by traditional values, religious norms, and patriarchal structures—provides fertile ground for the reinforcement of stigmas, particularly around mental health, gender roles, and non-conformity. As demonstrated in this study, individuals often conform to societal expectations not out of agreement, but due to the intense social pressure to avoid rejection or marginalization. This pressure is particularly pronounced among men, employed individu-

als, and those in early adulthood, suggesting that cultural and institutional expectations weigh heavily on those in socially visible or responsible roles.

The study's implications are both theoretical and practical. Theoretically, it adds to the growing literature on the psychological mechanisms of norm enforcement, particularly in transitional societies. Practically, it underscores the need for multi-level interventions to reduce stigma—efforts that go beyond raising awareness and instead target the social systems and group dynamics that sustain stigmatizing narratives. Public education campaigns, workplace training programs, and youth-centered interventions must explicitly address the role of conformity and social pressure in perpetuating exclusionary attitudes.

Moreover, in an era of digital interconnectedness, special attention must be paid to how **social media platforms** serve as both catalysts and challengers of stigmatization. As Georgian youth increasingly engage with globalized content, the tension between traditional values and emerging norms will likely intensify, necessitating ongoing research and adaptive policy responses.

While the study provides important insights, it is not without limitations. The sample was not nationally representative, and the cross-sectional design limits causal inference. Future research should explore these dynamics through mixed-method or longitudinal studies and examine how conformity and stigma vary across regions, ethnic groups, and socioeconomic strata in Georgia.

In conclusion, addressing stigma in Georgian society requires more than shifting individual beliefs—it demands a cultural shift in how we define normalcy, value diversity, and resist the quiet force of conformity. Only by dismantling the social pressures that demand sameness can we create a more inclusive and psychologically safe environment for all.

References

1. Asch, S. E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. In H. Guetzkow (Ed.), *Groups, leadership and men* (pp. 177–190). Carnegie Press.
2. Capuano, C., & Chekroun, P. (2024). A systematic review of research on conformity. *International Review of Social Psychology*, 37(1), 1–19. <https://doi.org/10.5334/irsp.672>
3. Chatmon, B. (2020). Males and mental health stigma. *American Journal of Men's Health*, 14(6), 1–8. <https://doi.org/10.1177/1557988320949322>
4. Competiello, S. K., Bizer, G. Y., & Walker, C. (2023). The power of social media: Stigmatizing content affects perceptions of mental health care. *Journal of Social Media in Society*, 12(1), 33–50.
5. Corrigan, P. W., & Watson, A. C. (2002). Understanding the impact of stigma on people with mental illness. *World Psychiatry*, 1(1), 16–20.
6. Crowne, D. P., & Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, 24(4), 349–354. <https://doi.org/10.1037/h0047358>

7. Denton, K. K., Ram, Y., Liberman, U., & Feldman, M. W. (2020). Cultural evolution of conformity and anticonformity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(26), 14728–14737. <https://doi.org/10.1073/pnas.2002207117>

8. Eagly, A. H. (1987). *Sex differences in social behavior: A social-role interpretation*. Lawrence Erlbaum Associates.

9. Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. W. W. Norton.

10. Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140. <https://doi.org/10.1177/001872675400700202>

11. Gabunia, L. (2024). სტუდენტების დამოკიდებულებისა და სტიგმის როლის შესწავლა ფსიქოლოგიური ჯანმრთელობის სერვისების მიღებასთან დაკავშირებით [Study on students' attitudes and the role of stigma in accessing mental health services]. *Mental Health Journal of Georgia*, 5(2), 45–58.

12. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Prentice-Hall.

13. Link, B. G., Cullen, F. T., Struening, E. L., Shrout, P. E., & Dohrenwend, B. P. (1989). A modified labeling theory approach to mental disorders: An empirical assessment. *American Sociological Review*, 54(3), 400–423. <https://doi.org/10.2307/2095613>

14. Link, B. G., & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 363–385. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363>

15. McComb, C. A. (2023). A meta-analysis of the effects of social media exposure and upward comparison targets on self-evaluations and emotions. *Media Psychology*, 26(4), 612–635. <https://doi.org/10.1080/15213269.2022.2127994>

16. Mehrabian, A. (2005). *Manual for the conformity scale*. Available from www.kaaj.com/psych

17. Mental Health America. (2020). *Infographic: Mental health for men*. <https://www.mhanational.org/infographic-mental-health-men>

18. Modi, K., Mullen, M., Tolode, K., Erickson-Schroth, L., Hurley, K., & MacPhee, J. (2025). Why teens don't talk: Understanding the role of stigma within barriers to help-seeking. *Journal of Adolescent Health*, 76(1), 25–33. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2024.08.015>

19. Montero, A., Hamel, L., Artiga, S., & Dawson, L. (2024). *LGBT adults' experiences with discrimination and health care disparities: Findings from the KFF survey of racism, discrimination, and health*. Kaiser Family Foundation. <https://www.kff.org/report-section/lgbt-adults-experiences-with-discrimination-and-health-care-disparities-findings/>

20. National Institute of Mental Health. (2020). *Mental illness*. <https://www.nimh.nih.gov/health/statistics/mental-illness>

21. Noelle-Neumann, E. (1979). The spiral of silence: A theory of public opinion. *Journal of Communication*, 24(2), 43–51. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1974.tb00367.x>

22. Rodrigues, D. L. (2024). Conformed to gender conformity? Gender nonconformity stigma is buffered

by personal contact. *Journal of Social and Personal Relationships*, 41(3), 392–420. <https://doi.org/10.1177/02654075231203921>

23. Sherif, M. (1935). A study of some social factors in perception. *Archives of Psychology*, 27(187), 1–60.

24. Stice, E., Nemeroff, C., & Shaw, H. (1996). A sociocultural model of bulimia nervosa: The effects of

thin-ideal internalization and social pressure on bulimic symptomatology. *Journal of Abnormal Psychology*, 105(3), 415–421. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.105.3.415>

25. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Brooks/Cole.

THE EFFECT OF CREATIVE ACTIVITIES ON EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE PRESCHOOL AGE**Kamala Ramazanova***Psychology teacher
Azerbaijan State Pedagogical
University, Sheki branch***MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ YARADICI FƏALİYYƏTİN EMOSİONAL ZƏKA ÜZƏRİNDƏ TƏSİRİ****Kəmalə Ramazanova***Psixologiya müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti, Şəki filiali***Abstract**

This article analyzes the theoretical foundations of the concept of creativity in children and its interaction with emotional intelligence from a scientific perspective. The formation and development dynamics of creativity are explained based on various theoretical approaches - psychoanalytic theory, humanistic psychology, cognitive and socio-cultural approaches. The research results show that creativity is not only a product of intellectual activity, but also an important factor that strengthens the emotional development of children, supports their self-awareness, empathy, self-expression and effective communication skills in social relationships.

A comparative analysis of Azerbaijani, Turkish and international pedagogical-psychological studies reveals that creative activities are of great importance in the development of emotional intelligence. These approaches show that stimulating children's creative potential plays a significant role in their emotional balance, peaceful conflict resolution, empathy skills and adaptation processes. The article also emphasizes the impact of integrating creative activities into the learning process in pedagogical practice on the socio-emotional development of preschool children on theoretical and empirical grounds.

Consequently, the mutual development of creative activities and emotional intelligence is of strategic importance for children's future academic achievements, psychological stability and social integration.

Xülasə

Bu məqalədə uşaqlarda yaradıcılıq anlayışının nəzəri əsasları və onun emosional zəka ilə qarşılıqlı əlaqəsi elmi baxımdan təhlil edilmişdir. Müxtəlif nəzəri yanaşmalar – psixanalitik nəzəriyyə, humanist psixologiya, kognitiv və sosial-mədəni yanaşmalar əsasında yaradıcılığın formalaşması və inkişaf dinamikası izah olunmuşdur. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, yaradıcılıq yalnız intellektual fəaliyyətin məhsulu deyil, eyni zamanda uşaqların emosional inkişafını gücləndirən, onların özünüdərk etmə, empatiya, özünüifadə və sosial münasibətlərdə səmərəli ünsiyyət bacarıqlarını dəstəkləyən mühüm amildir.

Azərbaycan və türk və beynəlxalq pedaqoji-psixoloji tədqiqatların müqayisəli təhlili yaradıcılıq yönümlü fəaliyyətlərin emosional zəkanın inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu ortaya qoyur. Bu yanaşmalar göstərir ki, uşaqların yaradıcılıq potensialının stimullaşdırılması onların emosional tarazlıq, münasibətlərin dinc yolla həlli, empati qurma bacarıqları və adaptasiya proseslərində əhəmiyyətli rol oynayır. Məqalə həmçinin pedaqoji praktikada yaradıcılıq fəaliyyətlərinin təlim prosesinə inteqrasiya edilməsinin məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-emosional inkişafına təsirini nəzəri və empirik əsaslarla vurğulayır.

Nəticə etibarilə, yaradıcılıq fəaliyyəti ilə emosional zəkanın qarşılıqlı inkişafı uşaqların gələcək akademik nailiyyətləri, psixoloji dayanıqlığı və sosial inteqrasiyası üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Keywords: creativity, emotional intelligence, empathy, preschool age, pedagogical process, socio-emotional development.

Açar sözlər: yaradıcılıq, emosional zəka, empatiya, məktəbəqədər yaş, pedaqoji proses, sosial-emosional inkişaf.

Giriş

Erkən uşaqlıq dövrü insan həyatının ən həssas və təməl mərhələlərindən biri kimi qəbul edilir. Bu dövr uşağın idrak, emosional və sosial inkişafının əsaslarının formalaşdığı, şəxsiyyətin ilkin təməl daşlarının qoyulduğu mərhələdir. Xüsusilə yaradıcılıq fəaliyyətləri bu mərhələdə uşağın fərdi potensialını üzə çıxarmaq, problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və emosional zəkanın (EZ) formalaşmasına mühüm təsir göstərməkdədir.

Yaradıcılıq yalnız yeni ideyaların irəli sürülməsi və estetik məhsulların yaradılması ilə məhdudlaşmır, həm də uşağın düşünmə çevikliyini, adaptasiya qabiliyyətini və emosional təcrübələrini zənginləşdirən kompleks bir prosesdir. Bu baxımdan yaradıcılıq fəaliyyətləri – oyun, musiqi, rəsm, teatr və digər ifadə formaları – uşaqların öz hisslərini ifadə etməsi, başqalarının emosiyalarını dərk etməsi və sosial münasibətlərdə daha balanslı davranış nümayiş etdirməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, yaradıcılıq fəaliyyətlərinin erkən yaşlarda təşkili uşaqların emosional intellekt bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Goleman (1995) emosional zəkani emosiyaların tanınması, idarə olunması, motivasiya, empatiya və sosial bacarıqlardan ibarət çoxşaxəli bir qabiliyyət kimi xarakterizə edərək, onun uğurlu şəxsi və sosial həyata təsirini vurğulamışdır. Bu kontekstdə yaradıcılıq fəaliyyətlərinin uşaqlarda həm emosiyaların ifadəsini asanlaşdırdığı, həm də başqalarının hissələrini anlamağa şərait yaratdığı qeyd edilir.

Bu sahədə aparılmış pedaqoji-psixoloji tədqiqatların müqayisəsi də göstərir ki, yaradıcılıq fəaliyyətlərinin pedaqoji mühitdə məqsədyönlü şəkildə təşkili emosional zəkani inkişafı üçün mühüm zəmin yaradır. Bu səbəbdən erkən uşaqılıq təhsili sistemində yaradıcılıq fəaliyyətlərinin düzgün təşkil olunması yalnız idrak bacarıqlarına deyil, həm də emosional-sosial rifaha təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Bu məqalənin məqsədi erkən uşaqılıq dövründə yaradıcılıq fəaliyyətlərinin təşkilinin emosional zəka üzərindəki təsirini nəzəri və empirik tədqiqatlara əsaslanaraq araşdırmaq, emosional zəkani inkişaf mexanizmlərini izah etmək və yaradıcılığa dair nəzəri yanaşmalar əsasında mövzuya elmi baxış təqdim etməkdir.

Nəzəri hissə

Yaradıcılığın mahiyyəti və formalaşma mexanizmləri müxtəlif nəzəri yanaşmalar çərçivəsində izah edilmişdir.

Psixanalitik nəzəriyyə (Z.Freyd, K.Q.Yunq) yaradıcılığı insanın şüuraltı prosesləri ilə izah edir. Freyd yaradıcılığı, fərdin şüuraltı arzularının və daxili konfliktlərinin sublimasiya yolu ilə qəbul edilən sosial və mədəni formaya çevrilməsi kimi izah etmişdir. Yunq isə kollektiv şüuraltı və arxetiplərin yaradıcılığın əsas qaynaqları olduğunu vurğulamışdır. Bu yanaşmaya görə, yaradıcılıq həm fərdi emosional boşalmanın forması, həm də insanın dərin psixoloji ehtiyaclarının ifadəsidir (Ergin, H. 2020).

Humanist psixologiya (A. Maslou, K. Rogers) yaradıcılığı insanın özünügerçəkləşdirmə ehtiyacının təbii nəticəsi kimi qəbul edir. Maslounun fikrincə, insanın ali pillədəki psixoloji ehtiyacları arasında yaradıcılıq xüsusi yer tutur. Rogers isə yaradıcılığı şəxsiyyətin daxili azadlığı və mühitin qəbul edici, dəstəkləyici münasibəti ilə əlaqələndirir. Humanist yanaşma yaradıcılığı yalnız qeyri-adi bacarıq deyil, hər bir insanda inkişaf etdirilə bilən universal potensial kimi nəzərdən keçirir (Yavuzer, H. 2019).

Koqnitiv yanaşma yaradıcılığı insan zehninə informasiya işləmə bacarığı ilə əlaqələndirir. Guilfordun "divergent düşünmə" nəzəriyyəsi bu istiqamətdə mühüm yer tutur. Onun fikrincə, yaradıcılıq yalnız bir doğru cavabı tapmaq bacarığı deyil, müxtəlif, yeni və orijinal cavablar irəli sürmək qabiliyyətidir. Daha sonrakı tədqiqatlarda yaradıcılıq diqqət, yaddaş, problem həll etmə, metaforik düşünmə kimi koqnitiv proseslərin qarşılıqlı təsiri ilə izah edilmişdir (Xəlilov, H. 2010).

Sosial-mədəni yanaşma (L. S. Vıqotski və davamçıları) yaradıcılığı sosial qarşılıqlı təsir və

mədəni kontekstə bağlayır. Vıqotskiyə görə, yaradıcılıq yalnız fərdi proses deyil, həm də sosial təcrübənin məhsuludur. Uşağın yaradıcılıq bacarıqları daha çox mədəniyyətin, dilin və sosial münasibətlərin təsiri ilə formalaşır. Bu yanaşma təhsil və məktəbəqədər dövrdə yaradıcılığın inkişafına dair praktik pedaqoji yanaşmalar üçün geniş əsas yaradır (Əliyeva, 2009).

Yaradıcılıq müxtəlif nəzəri istiqamətlərdə fərqli cür izah olunsun da, onların hamısı insan potensialının çoxşaxəli mahiyyətini üzə çıxarır. Psixanalitik nəzəriyyə yaradıcılığı daxili psixoloji ehtiyaclarla, humanist yanaşma onun insanın inkişafına verdiyi töhfə ilə, koqnitiv nəzəriyyə düşünmə prosesləri ilə, sosial-mədəni yanaşma isə sosial kontekstlə izah edir.

Yaradıcılığı müəyyən etmək səyləri konsepsiyaları hazırlamaq üçün faydalı olsa da, yaradıcılığı başa düşmək və izah etmək üçün başqa yollar da var.

Kiçik uşaqlar oynamaq üçün oyunlar oynayırlar. Nəticənin nə olmasından asılı olmayaraq, hər şeyi üst-üstə yığmaq əyləncəli olduğu üçün oyun blokları yığırlar. Onlar öz sözləri ilə oxuyurlar, sırf rəqs etmək əyləncəli olduğu üçün yaradıcılıqla rəqs edirlər. Sənətə xas olan proses uşaqların aktiv, praktiki, kəşfiyyət, sınaq və səhvləri əhatə etdiyi, müxtəlif məqsədlər üçün incəsənət alətlərindən istifadə etdiyi və müxtəlif mühit təcrübələri təklif etdiyi bir prosesdir. Proses ciddi işdir və özlüyündə həm vasitə, həm də məqsəddir. Proses gözlənilməzləri qiymətləndirir və problemin həlli üçün imkanlar təqdim edir. Kiçik uşaqlar üçün proses əyləncəlidir və özlüyündə nəticədir. Fəaliyyətdə diqqət və məsuliyyət "bir şey etmək" ehtiyacı ilə əvəz olunur. Mükafat və həzz prosesin özüdür - mahnı oxumaq, rəqs etmək, oynamaq və ya sənətlə məşğul olmaq. Bu zaman başqaları tərəfindən qəbul edilən və mükafatlandırılan bir işi görmək lazım deyil. Yaradıcılığa proses yanaşması ilə uşağın gördüyü işin sonunda divarda nümayiş etdiriləcək və ya evə aparılıb soyuducuya yapışdırılacaq məhsul yoxdur. Proses yanaşmasına görə, görülən işin əhəmiyyətinin ortaya çıxması üçün məhsulla nəticələnməsi lazım deyil. Fəaliyyətin səmərəlilik dəyəri onu etmə prosesindən irəli gəlir. Edwards (2006) proses yanaşmasını uşağın nəticəyə çatmaq üçün atılacaq addımları və nəticənin nə olacağını bilmədən sənət prosesi ilə məşğul olduğu təcrübəli yanaşma kimi müəyyən edir. Proses yönümlü uşaqlar nəticənin necə olacağını bilmirlər və ya maraqlanmırlar (Englebright, J. & Schirmacher, R. & Wadsworth 2018).

Prosesdən daha çox nəticəyönümlü olmağın lazım olduğunu düşünənlər, məhsulun əldə edilməsinin vacib olduğunu iddia edir, prosesin nəticə məhsuluna görə ikinci dərəcəli olduğunu vurğulayırlar. Yetkin sənətkarlar hazır məhsul satırlar, ona görə də onlar üçün proses deyil, məhsul vacibdir. İsbəllin (2007) fikrincə, bəzi uşaqlar bədii materiallar və üsullardan istifadə edərək bacarıqları inkişaf etdikcə sonda əldə olunan məhsulla maraqlanırlar. Bu uşaqların adətən nə etmək istədikləri barədə təsəvvürləri olur. Onların şüurunda olan düşüncə onların bədii prosesinə rəhbərlik edir. Planlarını həyata keçirdikdə və məhsulu planlaşdırdıqları kimi əldə etdikdə həyəcanlanırlar. Çox vaxt birdən çox oxşar bədii məhsul əldə etmək üçün prosesi təkrarlayırlar. Başqalarının onların əldə

etdikləri məhsulları və ya hazırlamağı planlaşdırdıqları məhsullar haqqında nə düşündükləri onlar üçün vacibdir (Polat, Ö., & Engin, G. 2018).

Kiçik uşaqlar üçün yaradıcılığa hər şeyi etmək üsulu kimi baxmaq faydalı ola bilər. Yaradıcılıq, düzgün və ya yanlış cavabları tapmaq yerinə, yalnız imkanların olduğu dünyaya müxtəlif perspektivlərdən baxmaq üsuludur. Yaradıcılığa fitri istedad deyil, münasibət kimi baxılmalıdır. Uşaqlar yaradıcılıqlarını aşağıdakı yollarla nümayiş etdirirlər:

- onlar yeni ideyalar irəli sürürlər və işin müxtəlif yollarını sınaırlar.
- sərhədləri qırır və fərqli şeyləri araşdırırlar.
- ideyaları və materialları dəyişdirir və manipulyasiya edirlər.
- materialları parçalayır və sonra müxtəlif üsullarla birləşdirir.
- əşyalarla fiziki olaraq oynayırlar
- fantastik ideyalar yaradır və ya xəyal qururlar.
- problemləri həll edir və ya fərqli həll yolları irəli sürürlər.
- sual verir və qəbul edilmiş düşüncə və davranış üsullarını müzakirə edirlər.

Torrens (1962) yüksək yaradıcılığa sahib uşağın davranışını təsvir etmək və izah etmək üçün istifadə edilə bilən yeddi göstərici müəyyən etdi (maraqlılıq, çeviklik, problemlərə qarşı həssaslıq, özünü tanıma, orijinallıq, daxili anlama, yenidən mənalandırma) (Yıldız, H. 2019).

Yaradıcılıq fəaliyyətləri zamanı emosional zəka komponentləri inkişaf edir.

Daniel Goleman modelindəki emosional zəka ölçüləri aşağıdakı kimi izah edilir (Goleman, D. 1995):

- Öz emosiyalarından xəbərdar olmaq: Bura insanın öz emosiyalarını, əhvalını və niyə bu vəziyyətdə olduğunu anlamaq qabiliyyəti aiddir. İnsanın öz hissələrindən xəbərdar olma ölçüsü, həm də fərdin öz emosiyalarını başqalarına təsirini dərk etməsinə aiddir.
- Öz emosiyalarını idarə etmək: Bura insanın öz emosiyalarını və reaksiyalarını idarə etmək, mümkün pis vəziyyətlər qarşısında sakit qalmaq və başqalarının emosiyalarından təsirlənməmək qabiliyyəti aiddir.
- Özünü motivasiya: Bura fərdin bütün maneələrə və uğursuzluqlara baxmayaraq, uğura fokuslanmaq, məqsədinə çatmaq və dəyişikliyi qəbul etmək qabiliyyəti aiddir.
- Empatiya: Bir insanın verbal və ya qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə başqalarının hiss və düşüncələrini başa düşmək, ehtiyacı olan şəxslərə emosional dəstək vermək, başqalarının emosiyaları və davranışları arasında əlaqə yaratmaq bacarığıdır.
- Sosial bacarıqlar: Fərdin başqalarının dəstəyinə ehtiyac duymadan öz problemlərinin öhdəsindən gəlmək, öz emosiyaları ilə əməkdaşlığın qarşısını almaq və lazımı davranışlarla münasibəti idarə etmək bacarığını ifadə edir.

Erkən uşaqlıq dövründə yaradıcı fəaliyyətlərin emosional zəkaya təsiri bir neçə əsas psixoloji və pedaqoji mexanizmlər vasitəsilə həyata keçir. Bu mexanizmlər uşaqların emosional təcrübələrini daha yaxşı anlamağa, idarə etməyə və başqaları ilə

münasibətlərini tənzimləməyə şərait yaradır (Ulutaş, İ. 2011).

Yaradıcı fəaliyyətlər uşaqlara duyğularını tanımaq və ifadə etmək imkanı verir. Rəsm, musiqi və hekayə danışmaq uşağın daxili emosional dünyasının xarici müstəviyə çıxarılmasına şərait yaradır. Rəsm vasitəsilə uşaq həm müsbət, həm də mənfi emosiyalarını simvolik şəkildə ifadə edə bilər.

Hekayə danışma zamanı uşaq müxtəlif emosiyaları adlandırmağı və bu emosiyaların mənalarını anlamağı öyrənir.

Bu proses uşaqlarda emosiyaların tanınmasını və dil vasitəsilə ifadəsini gücləndirir ki, bu da emosional zəkaya birbaşa təsir göstərir.

Yaradıcı fəaliyyətlər uşağın impulslarını idarə etməyi öyrənməsi üçün təbii bir mühit yaradır. Oyun zamanı müəyyən qaydalara əməl etmək, növbə gözləmək və emosional reaksiyaları idarə etmək zərurəti yaranır.

Musiqi fəaliyyətlərində ritmə uyğunlaşmaq uşağın diqqətini cəmləşdirməsinə və davranışını tənzimləməsinə kömək edir. Beləliklə, uşaqlar emosional reaksiyalarını tənzimləməyi yaradıcı fəaliyyətlər vasitəsilə təcrübədən keçirirlər.

Rol oyunları və dram fəaliyyətləri uşaqların başqalarının yerinə keçməsinə, onların hiss və düşüncələrini anlamağa şərait yaradır. Bu isə empatiya bacarığının inkişafı üçün vacibdir. Ulutaş (2011) göstərmişdir ki, məktəbəqədər uşaqlarda dram və rol oyunları empatiya və qarşılıqlı anlaşma bacarıqlarını gücləndirir.

Polat və Engin (2018) isə qeyd edirlər ki, yaradıcılıq yönümlü fəaliyyətlər uşaqların sosial qarşılıqlı təsirlərində tolerantlığı artırır. Empatiya bacarığının inkişafı emosional zəkada əsas komponentlərdən biridir (Goleman, 1995).

Yaradıcı fəaliyyətlər, xüsusilə qrup şəklində təşkil olunan oyunlar və layihələr uşaqlara əməkdaşlıq, ünsiyyət və problem həll etmə bacarıqlarını öyrədir.

Birgə musiqi ifası və ya teatr tamaşasında iştirak edən uşaqlar qarşılıqlı dəstək göstərməyi və komanda ruhunu mənimsəyirlər. Qrup fəaliyyətləri sosial qarşılıqlı əlaqələrin intensivləşməsi ilə yanaşı, uşaqlarda özünəinam və sosial adaptasiya bacarıqlarını da gücləndirir.

Yaradıcı fəaliyyətlər uşaqlara emosional gərginliyi azaldan bir mühit təmin edir. Rəsm və musiqi terapiyası uşaqlarda emosional boşalma funksiyası daşıyır və stressi idarə etməyə kömək edir.

Yaradıcı fəaliyyətlər uşağın uğur hissini yaşamasına imkan yaradır. Bu isə motivasiya və özünəinamın inkişafında mühüm rol oynayır. Uşaq çəkdiyi rəsm əsərinin tanınması və ya rol oyununda uğurlu çıxışı nəticəsində müsbət emosional təcrübə yaşayır. Bu müsbət emosional təcrübə uşaqlarda öz gücünə inamı və emosional dayanıqlığı artırır.

Yaradıcı fəaliyyətlər yalnız emosional deyil, eyni zamanda koqnitiv bacarıqları da gücləndirir. Uşaq həm zehni, həm də emosional bacarıqlarını paralel şəkildə istifadə etməyi öyrənir. Piaje (1962) vurğulayır ki, simvolik oyun uşağın həm idrak, həm də emosional inkişafına paralel təsir göstərir. Bu inteqrasiya

emosional zəkanın kompleks bir bacarıq kimi formalaşmasını dəstəkləyir (Əliyeva, Ş. 2009).

Nəticə

Məqalə boyunca aparılan nəzəri və empirik təhlillər göstərir ki, erkən uşaqlıq dövründə yaradıcılıq fəaliyyətlərinin təşkili uşaqların emosional zəkanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Təhlil edilən nəzəri yanaşmalar və yerli-türk tədqiqatları (Xəlilov, 2009; Yıldız, 2019; Polat & Engin, 2018; Englebright J, Schirrmacher R, Wadsworth, 2018) göstərir ki, yaradıcı fəaliyyətlər uşaqlarda empatiya, özünüifadə, emosiyaların tanınması və sosial uyğunlaşma kimi bacarıqların formalaşmasını dəstəkləyir.

Tədqiqatdan əldə olunan nəticələr praktik tövsiyələr üçün də əsas yaradır: pedaqoji mühitdə yaradıcı fəaliyyətlərin planlı və məqsədyönlü təşkili uşaqların sosial-emosional inkişafını gücləndirir və onların psixoloji dayanıqlığını artırır. Məktəbəqədər təhsil proqramlarında yaradıcılıq və emosional zəkanın inteqrasiyası uşaqların akademik uğur potensialını artırmaqla yanaşı, onların sosial adaptasiya və psixoloji rifahını da təmin edir.

Beləliklə, nəticə olaraq, yaradıcılıq və emosional zəka qarşılıqlı olaraq inkişaf edən, bir-birini tamamlayan və pedaqoji prosesdə xüsusi diqqət yetirilməsi vacib olan əsas komponentlərdir. Gələcək tədqiqatlar üçün isə tövsiyə olunur ki, müxtəlif yaradıcılıq fəaliyyətlərinin emosional zəkanın konkret

aspektlərinə təsiri eksperimental şəkildə qiymətləndirilsin.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, Ş. (2009). Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: ADPU nəşriyyatı.
2. Ergin, H. (2020). Gelişim psikolojisi. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
3. Englebright, J. & Schirrmacher, R. & Wadsworth (2018). Çocuklarda sanat ve yaratıcılığın gelişimi. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık
4. Goleman, D. (1995). Duygusal zekâ (B. S. Yüksel, Çev.; 29. bs., 2005). İstanbul: Varlık Yayınları.
5. Xəlilov, H. (2010). Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşriyyatı
6. Polat, Ö., & Engin, G. (2018). Okul öncesi dönemde yaratıcı etkinliklerin çocukların duygusal gelişimine etkisi. Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Dergisi, 6(2), 55–72.
7. Ulutaş, İ. (2011). Okul öncesi dönemde sosyal-duygusal öğrenme programlarının etkisi. Eğitim ve Bilim, 36(159), 85–100.
8. Yavuzer, H. (2019). Çocuk psikolojisi. İstanbul: [Yayınevi adı göstərilməyib].
9. Yıldız, H. (2019). Erken çocuklukta yaratıcılık ve duygusal zeka ilişkisi. Çocuk Gelişimi ve Eğitim Araştırmaları Dergisi, 6(2), 45–59.

UDC: 159.99

GAMIFICATION AND TRANSFORMATIONAL GAMES AS A RESOURCE FOR STUDENTS' PERSONAL WELL-BEING**Roshchupkina Diana***Postgraduate student (PhD) in social psychology,
International Independent University of Moldova
(ULIM, Chisinau)***ГЕЙМИФИКАЦИЯ И ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИГРЫ КАК РЕСУРС ЛИЧНОСТНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ СТУДЕНТОВ****Рошчупкина Диана***Аспирант (PhD) по социальной психологии,
Международный Независимый Университет Молдовы
(ULIM, Кишинёв).***Abstract**

The article examines digital gamification and transformational games as psychological and educational tools for enhancing university students' personal well-being. Based on a synthesis of contemporary empirical studies and theoretical approaches, the paper demonstrates that well-designed gamified environments increase academic motivation, foster emotional engagement, and strengthen resilience without creating excessive cognitive load. Transformational games provide a symbolic and emotionally rich space for self-reflection, development of emotional intelligence, and rethinking of personal values, supporting autonomy, a sense of belonging, and inner control. Practical implications for higher education are discussed, highlighting the need for careful calibration of cognitive demands, immediate feedback, and an ethical design that protects participants' psychological safety while promoting sustainable personal growth.

Аннотация

В статье рассматриваются цифровая геймификация и трансформационные игры как психологические и образовательные инструменты укрепления личностного благополучия студентов вузов. На основе анализа современных эмпирических данных и теоретических подходов показано, что грамотно спроектированные игровые практики повышают учебную мотивацию, усиливают эмоциональную вовлечённость и способствуют развитию устойчивости без избыточной когнитивной нагрузки. Трансформационные игры создают символическое пространство для саморефлексии, развития эмоционального интеллекта и переосмысления личных ценностей, поддерживая автономию, чувство принадлежности и внутренний контроль. Обсуждаются практические возможности интеграции игровых методик в высшее образование и подчёркивается необходимость этичного проектирования, обеспечивающего психологическую безопасность и устойчивый личностный рост студентов.

Keywords: gamification, transformational games, personal well-being, higher education, emotional intelligence, cognitive load.

Ключевые слова: геймификация, трансформационные игры, личностное благополучие, высшее образование, эмоциональный интеллект, когнитивная нагрузка.

1. Введение

В условиях стремительной цифровизации высшего образования преподаватели и исследователи ищут методы, которые не только повышают учебную мотивацию, но и поддерживают личностное благополучие студентов. На этом фоне геймификация, использование игровых элементов в неигровом контексте, рассматривается как перспективный инструмент усиления внутренней мотивации и психологической устойчивости обучающихся.

Психологический эффект геймификации во многом определяется возрастом и контекстом применения. Согласно обзорным данным, у детей игровые элементы чаще всего используются для коррекции поведения при тревожности, лечении соматических состояний (например, астмы или ожирения) и развития навыков саморегуляции. У взрослых акцент смещается на повышение устойчивости к стрессу, снижение симптомов депрессии

и формирование адаптивных моделей поведения. У пожилых геймификация применяется преимущественно в целях когнитивной стимуляции и профилактики социальной изоляции, позволяя сохранять вовлечённость и чувство контроля. Отдельным направлением развивается геймификация в профессиональной среде, в таких областях, как здравоохранение, образование и корпоративные системы, где игровые элементы служат инструментом снижения выгорания, улучшения командной динамики и повышения психологической безопасности сотрудников (Castellano-Tejedor & Cencerrado 2024).

2. Геймификация в высшем образовании

Систематический анализ геймификации в обучении показывает, что внедрение игровых механик устойчиво повышает учебную активность студентов. Так, Pilkington (2018) и Kyewski & Krämer (2018), опираясь на теорию самоопределения, отме-

чают рост внутренней мотивации и самооэффективности при использовании механик, позволяющих студентам самостоятельно выбирать последовательность заданий и постепенно открывать новый материал по мере освоения предыдущего. Bernik и соавт. (2019) показали, что участие в командных заданиях с элементами соревнования и общим сюжетом помогает студентам развивать критическое мышление и умение работать в группе. В других исследованиях отмечается, что игровая среда, где можно пробовать и ошибаться без риска наказания, снижает тревожность и улучшает эмоциональное состояние участников. Особое внимание уделяется и персонализированным подходам: исследования Carreño (2018) и Kamunya и соавт. (2020) показывают, что настройка игровых элементов под индивидуальные предпочтения студентов, например, подбор уровня сложности или типов заданий под стиль обучения, повышает удовлетворённость процессом и положительно отражается на субъективном благополучии.

Также реакция на геймификацию зависит от личностных черт. В эксперименте Smiderle и соавт. (2020) интроверты проявляли больше активности. Они чаще заходили в систему, набирали больше очков и выполняли задания аккуратнее и с меньшим числом ошибок, чем экстраверты. Авторы также отметили, что студенты с низкой организованностью и самодисциплиной без игровых элементов допускали больше ошибок, но при добавлении геймификации их результаты выравнивались и почти не отличались от более организованных участников.

Дополняя уже полученные данные, ряд современных исследований показывает, что геймификация воздействует не только на академические результаты, но и на ключевые психологические механизмы. Отмечено, что игровые задания усиливают как внутреннюю, так и внешнюю мотивацию студентов (Buckley & Doyle, 2016), вызывают положительные эмоции и чувство удовольствия от процесса обучения (Hunicke et al., 2004; Hakulinen et al., 2013), элементы соревнования и сотрудничества формируют переживание принадлежности и социальной поддержки (Koivisto & Namari, 2019), а также стимулирует активное участие и настойчивость в освоении материала (Banfield & Wilkerson, 2014; Hanus & Fox, 2015). Эти эффекты напрямую связаны с личностным благополучием студентов, поскольку рост автономии, интереса и чувства общности является центральным условием психологической устойчивости в учебной среде.

3. Трансформационные игры и личностное благополучие

Наряду с педагогическими и мотивационными эффектами, в современной научной литературе всё чаще подчёркивается потенциал игровых практик как пространства глубокой личностной трансформации. Игровые практики описываются как пространство символического действия, способного поддерживать аутентичность и внутренний баланс за счёт работы не только с осознанными, но и с бессознательными уровнями переживания; в этой ло-

гике игра соотносится с экзистенциальной психотерапией, где благополучие связывается с поиском смысла, выбором в соответствии с истинной природой и качеством связей с миром. Ключевой механизм - «symbolic enactment», то есть разыгрывание значимых действий и образов, которые функционируют как индексальные символы, которые действуют напрямую на бессознательные уровни психики и вызывают эмоциональные сдвиги, способствующие переживанию внутренней целостности и личностного роста. Отдельное внимание уделяется феномену «психологического резонанса», когда универсальные образы и метафоры вызывают чувство узнавания и пробуждают скрытые ресурсы личности. Через подобные механизмы трансформационные игры могут выполнять функции перехода и освобождения, помогая участникам отпустить прошлый опыт, переосмысливать ценности и формировать новые жизненные ориентиры (Rusch & Phelps, 2020).

Отдельный пласт исследований посвящён использованию геймификации для укрепления психического здоровья. Систематический обзор Aschentrup и коллег (2024), включивший 16 рандомизированных исследований, показал, что геймифицированные цифровые программы могут снижать уровень тревожности и депрессивной симптоматики, уменьшать стресс и повышать общее психологическое благополучие взрослых пользователей. Во всех работах фиксировалось улучшение хотя бы по одному из оцениваемых показателей, хотя оптимальная комбинация игровых элементов остаётся не определённой: наиболее часто применялись вознаграждения, система прогресса, неожиданные события и сюжетные элементы. Продолжительность вмешательств варьировала от десятиминутных сессий до двенадцати недель, а контрольные условия включали как активные (например, когнитивно-поведенческие программы), так и пассивные группы, что подчёркивает гибкость и широкие возможности использования геймификации для профилактики психических расстройств и поддержания личностного благополучия.

Ещё одно направление исследований касается геймифицированных приложений, направленных на профилактику и снижение симптомов депрессии. В недавнем корейском рандомизированном исследовании Park и соавт. (2023) была оценена эффективность мобильного приложения с элементами игры для взрослых пользователей с лёгкими и умеренными проявлениями депрессии. Участники, использовавшие приложение в течение четырёх недель, показали достоверное снижение баллов по шкале депрессивных симптомов и повышение общего уровня психологического благополучия по сравнению с контрольной группой. Авторы отмечают, что игровой формат повышал мотивацию к регулярному использованию программы, а система поощрений и визуального прогресса способствовала укреплению чувства самооэффективности и поддержанию позитивного эмоционального фона.

Новые данные о профилактическом потенциале геймификации получены в масштабном рандомизированном исследовании со студентами британских университетов. В нём оценивалась эффективность мобильного приложения, которое обучает психологическим навыкам в игровом формате. Пользователи приложения демонстрировали заметный рост психологической устойчивости и снижение проявлений тревоги и депрессии по сравнению как с группой активного контроля, так и с участниками листа ожидания. Авторы связывают этот эффект с сочетанием регулярной практики, эмоционального вовлечения и элементов саморегуляции, которые поддерживают мотивацию, формируют навыки совладания со стрессом и создают условия для укрепления личностного благополучия (Litvin et al., 2023).

В недавнем исследовании со студентами магистратуры было установлено, что игры с открытыми возможностями действия и самостоятельного выбора, способствуют когнитивному эскапизму, снижению тревожности и росту субъективного благополучия. Участники описывали такие игры как «пространство внутреннего покоя», позволяющее «отключить внутренний голос», снизить тревожность и ощутить расслабление. Количественные данные подтвердили, что именно переживание расслабления опосредует связь между эскапизмом и ростом субъективного благополучия (Anto et al., 2024).

Отдельного внимания заслуживает двойственная роль онлайн-игр в жизни студентов. Как показывают данные Murzagaliyeva и Kazhimova (2025), встроенные в игровые платформы механики наград и социального взаимодействия способны как развивать когнитивные навыки, внимание, стратегическое мышление, быстроту реакции, так и провоцировать прокрастинацию, снижать академическую мотивацию и усиливать социальную изоляцию. Авторы подчёркивают, что положительный эффект возможен лишь при осознанном контроле времени и целей игры: умеренное участие поддерживает эмоциональное восстановление и когнитивную стимуляцию, тогда как отсутствие саморегуляции повышает риск зависимости и ухудшения учебных результатов.

В исследовании О. В. Крежевских и А. И. Михайловой (2024) подчёркивается, что цифровая геймификация в образовании сочетает весомые преимущества и определённые риски, которые необходимо учитывать при проектировании учебных игр. Среди положительных эффектов отмечаются повышение активности студентов и статистически значимый рост учебной мотивации по сравнению с традиционным обучением; метаанализы показывают улучшение производительности вплоть до 50 % при грамотном внедрении игровых механик. Ключевыми факторами успеха выступают возможность выбора уровня сложности, сочетание индивидуальных и командных заданий, использование мультимедийных эффектов и немедленная обратная связь, что снижает нагрузку на рабочую память и делает обучение более увлекательным. Вместе с

тем авторы фиксируют и ограничения: несоответствие ожиданий и готовности преподавателей, риск «мошенничества» (когда сильные участники избегают сложных заданий), закрепление иерархий внутри группы, чрезмерное использование таймеров, ограничивающих развитие критического мышления, а также опасность зависимости и снижения концентрации при чрезмерной игре. Эти данные подчёркивают необходимость тонкой настройки когнитивной нагрузки на разных этапах усвоения материала: от сниженной на этапе первичного знакомства с темой до умеренной и возрастающей при закреплении знаний. При соблюдении этих условий геймификация показывает результаты, сопоставимые с традиционным обучением по показателям успеваемости, но обеспечивает дополнительное улучшение активности и субъективного психоэмоционального состояния студентов.

Особое место среди игровых методик занимает трансформационная игра, которая рассматривается как современный инструмент психологического консультирования и обучения (Фаерман, 2024). Опираясь на деятельностный подход, автор подчёркивает, что игра является базовой формой человеческой активности, сохраняющей развивающий потенциал на протяжении всей жизни. Трансформационная игра сочетает диагностические, коррекционные, коммуникативные и развивающие функции, позволяя одновременно исследовать личностные процессы и стимулировать их изменение. В образовательной среде она выступает как форма активного обучения: студенты сначала погружаются в игровой процесс, а затем переходят к созданию собственных игровых форматов, что развивает навыки самопознания, проектирования и групповой работы.

Кроме вышеупомянутого, игровые методы могут служить эффективным инструментом развития эмоционального интеллекта у взрослых участников образовательных и профессиональных программ. Использование интерактивных заданий, соревновательных и кооперативных элементов способствует тренировке четырёх ключевых компонентов эмоционального интеллекта: осознания собственных эмоций, управления эмоциональными реакциями, эмпатии и навыков социального взаимодействия. Экспериментальные данные показывают, что участие в структурированных игровых сессиях повышает способность распознавать и регулировать собственные переживания, улучшает навыки коммуникации и укрепляет позитивный эмоциональный фон группы. Эти эффекты объясняются сочетанием немедленной обратной связи, безопасной экспериментальной среды и переживания общего игрового опыта, что усиливает мотивацию и способствует переносу приобретённых навыков в повседневное общение (Матвеев, Ефименко, Грибков, 2023).

Заключение

Проведённый анализ подтверждает, что как цифровая геймификация, так и трансформационные игры могут служить значимыми ресурсами личностного благополучия студентов. Геймифика-

ция, при условии грамотного проектирования и оптимального уровня когнитивной нагрузки, повышает внутреннюю учебную мотивацию, формирует чувство компетентности и поддерживает эмоциональную устойчивость, что способствует снижению тревожности и укреплению психического здоровья в процессе обучения. Трансформационные игры создают пространство символического действия, где участники могут безопасно исследовать собственные переживания, осознавать и перерабатывать личные смыслы, развивать эмоциональный интеллект и навыки саморегуляции.

Полученные данные позволяют рассматривать игровые практики не только как технологию активного обучения, но и как психологический инструмент, способный поддерживать автономию, поддерживающие социальные связи и чувство внутреннего контроля, т.е. те качества, которые современная наука определяет как ключевые детерминанты личностного благополучия. Вместе с тем их успешное внедрение требует этического подхода, внимательного учёта индивидуальных особенностей и постоянной обратной связи, чтобы игровая среда оставалась не источником стресса, а пространством роста.

В заключение можно отметить, что интеграция геймификации и трансформационных игр в образовательную среду открывает перспективы для комплексного развития студентов, сочетая повышение качества обучения с укреплением психологических ресурсов, необходимых для устойчивого личностного и профессионального развития.

References

1. Anto, A., Basu, A., Selim, R., Foscht, T., & Eisingerich, A. B. (2024). Open-world games' affordance of cognitive escapism, relaxation, and mental well-being among postgraduate students: Mixed methods study. *Journal of Medical Internet Research*, *26*, e63760.
2. Aschentrup, L., Steimer, P. A., Dadaczynski, K., McCall, T., Fischer, F., & Wrona, K. J. (2024). Effectiveness of gamified digital interventions in mental health prevention and health promotion among adults: A scoping review. *BMC Public Health*, *24*(1), 69.
3. Banfield, J., & Wilkerson, B. (2014). Increasing student intrinsic motivation and self-efficacy through gamification pedagogy. *Contemporary Issues in Education Research*, *7*, 291–298.
4. Bernik, A., Radošević, D., et al. (2019). Achievements and usage of learning materials in computer science hybrid courses. *Journal of Computer Science*, *15*(4), 489–498.
5. Buckley, P., & Doyle, E. (2016). Gamification and student motivation. *Interactive Learning Environments*, *24*, 1162–1175.
6. Carreno, A. M. (2018). A framework for agile design of personalized gamification services. [Conference paper].
7. Castellano-Tejedor, C., & Cencerrado, A. (2024). Gamification for mental health and health psychology: Insights at the first quarter mark of the 21st

century. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *21*, 990.

8. Hakulinen, L., Auvinen, T., & Korhonen, A. (2013). Empirical study on the effect of achievement badges in TRAKLA2 online learning environment. *Learning and Teaching in Computing and Engineering (LaTiCE 2013)*.

9. Hanus, M. D., & Fox, J. (2015). Assessing the effects of gamification in the classroom: A longitudinal study on intrinsic motivation, social comparison, satisfaction, effort, and academic performance. *Computers & Education*, *80*, 152–161.

10. Hunicke, R., LeBlanc, M., & Zubek, R. (2004). MDA: A formal approach to game design and game research. In *Proceedings of the AAAI Workshop on Challenges in Game Design*.

11. Kamunya, S., Mirirti, E., et al. (2020). An adaptive gamification model for e-learning. In *2020 IST-Africa Conference (IST-Africa)*.

12. Koivisto, J., & Hamari, J. (2019). The rise of motivational information systems: A review of gamification research. *International Journal of Information Management*, *45*, 191–210.

13. Litvin, S., McCall, T., Bomfim, S., Lüking, M., Kayed, N. S., & Montgomery, S. C. (2023). Gamified mobile intervention for mental health prevention in university students: A randomized controlled trial. *JMIR Mental Health*, *10*, e47285.

14. Pilkington, C. (2018). A playful approach to fostering motivation in a distance education computer programming course: Behaviour change and student perceptions. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, *19*(3), 282–298.

15. Rusch, D. C., & Phelps, A. M. (2020). Existential transformational game design: Harnessing the “psychomagic” of symbolic enactment. *Frontiers in Psychology*, *11*, 571522.

16. Smiderle, R., Rigo, S. J., Marques, L. B., Coelho, J. A. P. de M., & Jaques, P. A. (2020). The impact of gamification on students' learning, engagement and behavior based on their personality traits. *Smart Learning Environments*, *7*(1), 3.

17. Крежевских О. В., Михайлова А. И. Цифровая геймификация и закрепление знаний: выявление изменения психоэмоционального состояния студентов вуза с учетом когнитивной нагрузки. ПНиО. 2024. №2 (68).

18. Матвеев, В. В., Ефименко, И. С., Грибков, Д. Н. (2023). Возможности сервиса геймификации AhaSlides для развития эмоционального интеллекта участников библиотечно-информационного взаимодействия. Концепт, (9), 1–14.

19. Мырзагалиева А., Кажимова К. Влияние онлайн-игр на учёбу и благополучие студентов университетов. *Universum: психология и образование: электрон. научн. журн.* 2025. 2(128).

20. Фаерман М. И. Трансформационная игра как учебная психотехнология. II Международная конференция по консультативной психологии и психотерапии, посвященная памяти Федора Ефимовича Василюка: сборник материалов. 2020. №1.

TECHNICAL SCIENCES

BENCHMARKING PRE-TRAINED OPEN-SOURCE LARGE LANGUAGE MODELS FOR UZBEK: EVALUATING PERFORMANCE IN A LOW-RESOURCE SETTING ACROSS TRANSLATION, COMPREHENSION, AND GENERATION

Khasankhon Yusupkhujav
Ministry of Digital Technologies

Abstract

Uzbek is a Turkic language spoken by more than 60 million people, yet it is still underrepresented in natural language processing because of scarce resources and technical support. In this work, we tested seven open-source language models with 0.6–2 billion parameters—DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B, Falcon3-1B-Instruct, Gemma-2-2B-it, GLM-Edge-1.5B-Chat, Kimi-K2-Instruct, Llama-3.2-1B-Instruct, and Qwen3-0.6B—on Uzbek tasks such as translation (Uzbek↔English), reading comprehension, and text generation.

We built a dataset of 180 samples covering formal, news, technical, conversational, and jargon texts, and ran zero-shot evaluations on a RunPod A40 GPU using Hugging Face Transformers. The results show that Kimi-K2-Instruct is the only model reaching practical usability, scoring an average BLEU of 0.54 for translation while also performing reliably in comprehension and generation. The other models struggled, often producing incoherent output or mixing languages.

Overall, these results underline the difficulty of using small-scale LLMs for low-resource languages. Among the tested models, Kimi-K2-Instruct stands out as the best foundation for further fine-tuning, especially in Uzbekistan’s limited compute setting. To encourage more research, we have released the dataset, code, and results openly.

Keywords: Large Language Models, Uzbek, Low-Resource NLP, Translation, Reading Comprehension, Text Generation, Zero-Shot Learning, Model Benchmarking, Multilingual NLP, Hugging Face

1 Introduction

Uzbek is spoken both inside and outside Uzbekistan—over **37 million** in the country alone and more than **60 million** worldwide [1, 2]. Despite its wide use, there hasn’t been a clear guide on how ready available pre-trained LLMs are for processing Uzbek. That’s what I set out to explore.

One reason I focused on pre-trained small models (roughly 0.6 to 2 billion parameters) is local limits in infrastructure. Although Uzbekistan plans a major AI push—including installing a GPU cluster with NVIDIA Blackwell B200 chips by the end of 2025—most teams still face high cloud rent and low access to training hardware. Plus, DataVolt is investing **\$150 million** to build a 10 MW data center in Tashkent [3]. These efforts are promising, but not yet widespread. Renting cloud hardware often costs thousands per GPU-month—training can balloon into the tens of thousands or more (exact average cost depends on provider and usage patterns).

There are a few task-specific Uzbek models, like **BERTbek**, which apply to things like sentiment or NER [4]. But there are no benchmarks for broader tasks like translation, reading comprehension, or generation—especially using small, publicly available pre-trained models.

So, I tested seven such models—ranging from **0.6 B up to 2 B parameters**—via Hugging Face: DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B, Falcon3-1B-Instruct, Gemma-2-2B-it, GLM-Edge-1.5B-Chat, Kimi-K2-Instruct, Llama-3.2-1B-Instruct, and Qwen3-0.6B.

I put them through three tasks: translation (Uz↔En), comprehension (QA from passages), and generation (instructions, summaries). I used a mix of

domains—formal, news, technical, conversational, jargon—so it would reflect real, everyday use, not polished benchmarks.

The result? Only **Kimi-K2-Instruct** stood out. It got a **BLEU of 0.55**, **Gemini score of 9.17/10** on Uzbek→English translation, and BLEU of 0.30 with Gemini 8.36/10 for English→Uzbek. Comprehension and generation were also solid. The other six models were so weak that detailed analysis seemed a waste.

This matters. Not all small pre-trained models are equally capable in Uzbek. For teams with limited budgets in Uzbekistan, fine-tuning Kimi is the clearest path forward. A simple, focused benchmark can save precious time and resources.

2 Literature review

Work on Uzbek NLP has only gained momentum in recent years, with three main directions shaping the field: (i) Uzbek-focused pretrained models, (ii) applied systems and resources, and (iii) benchmarks for evaluation.

2.1 Uzbek-specific pretrained models.

The best-known monolingual model so far is **BERTbek**, a BERT-based network trained for Uzbek and released with results on sentiment analysis, named entity recognition, and other core downstream tasks. It shows the value of pretraining directly on Uzbek and serves as a strong baseline. Still, BERTbek is not an instruction-tuned generative model, so it does not tell us how small decoder-style LLMs perform on broader tasks such as open-ended text generation or instruction following. Alongside this, the **mGPT** family introduced multilingual GPT models, including a 1.3B parameter Uzbek checkpoint available on Hugging Face. This signals community interest in generative Uzbek models at smaller scales. However, the documentation

mainly lists model size and use cases, with little detail about the training data, making comparisons with instruction-tuned checkpoints harder.

2.2 Task-targeted systems and resources.

Beyond general pretraining, a few applied tools have been built for Uzbek. A notable example is **TilmoCh**, a translation and writing assistant that works across Uzbek and nearby languages. It reportedly improves practical translation quality for local users, using large backbones and regional data. That said, public, peer-reviewed evaluations remain scarce. Without shared benchmarks or open datasets, it is difficult to measure such systems against open-source pretrained models.

2.3 Evaluation benchmarks for Uzbek.

A key contribution here is **UzLiB (Uzbek Linguistic Benchmark)**, a multiple-choice test suite designed to assess grammar, usage, and nuance in Uzbek. UzLiB provides a reproducible and public framework for probing linguistic competence, which is valuable for languages with rich morphology and spelling variation. However, it does not cover full tasks like translation or long-form generation. This leaves a gap between linguistic probing and real-world application in translation, comprehension, and instruction-driven tasks—the gap this study aims to address.

2.4 Positioning this study.

To summarize: BERTbek shows the strength of monolingual pretraining for Uzbek classification and token-level work; mGPT-1.3B-Uzbek demonstrates the emergence of small generative checkpoints tailored to Uzbek; and UzLiB offers the first public test bed for probing linguistic knowledge. What is still lacking is a head-to-head evaluation of small, open-source generative models (roughly 0.6–2B parameters) on practical Uzbek tasks: translation, reading comprehension, and instruction-based generation. This study addresses that gap by testing seven such models from Hugging Face, a common platform that standardizes model access and metadata. By reporting results across tasks and identifying one viable model for fine-tuning, we build on earlier Uzbek-specific resources while offering practical guidance for teams working with limited compute.

3 Methodology

3.1 Model Selection

We selected seven open-source LLMs from the Hugging Face Hub [11], all within the 0.6B–2B parameter range. This size was chosen to reflect the realities of working in Uzbekistan, where high-end GPUs are rare and renting a single A40 GPU on services like RunPod can cost thousands of dollars per month. The models are:

- **DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B** [12]: A distilled, more efficient version of Qwen-1.5B.
- **Falcon3-1B-Instruct** [13]: An instruction-tuned model from TII UAE, primarily designed for multilingual tasks with an English bias.
- **Gemma-2-2B-it** [14]: Google’s Gemma-2 variant optimized for generative tasks.
- **GLM-Edge-1.5B-Chat** [15]: A conversational model from Z.ai and THUKEG, optimized for edge deployment.

- **Kimi-K2-Instruct** [16]: A mixture-of-experts model from Moonshot AI, noted for strong multilingual performance.

- **Llama-3.2-1B-Instruct** [17]: Meta’s compact multilingual generative model.

- **Qwen3-0.6B** [18]: A lightweight model from Alibaba’s Qwen3 series, trained on large multilingual corpora.

All models were tested in their released form—no fine-tuning or few-shot examples—using zero-shot prompts. Inference ran on a rented A40 GPU with Hugging Face Transformers [19], PyTorch backend, and default parameters: batch size 1, maximum tokens 200, temperature 0.7.

3.2 Dataset Construction

We built a dataset of 180 examples to capture real-world Uzbek usage across five domains:

- **Formal** (e.g., proverbs, short biographies)
- **News** (e.g., current events, headlines)
- **Technical** (e.g., IT, science passages)
- **Conversational** (e.g., dialogues, casual phrasing)
- **Jargon/colloquial** (e.g., idioms like “*shapat berdim*” = “I slapped”)

Sources included manually written Uzbek phrases, adapted Wikipedia entries, open news articles from sites such as *Kun.uz*, and synthetic prompts adapted from English benchmarks (e.g., SQuAD [20], translated for comprehension). The dataset and evaluation scripts are available on our GitHub [23].

Breakdown:

- **Translation:** 100 pairs (50 Uzbek→English, 50 English→Uzbek), spanning simple to technical/slang-heavy sentences.
- **Comprehension:** 30 passages (200–400 words each), with 1–3 extractive or inferential questions. Example: a Pompeii history passage with a follow-up question on its cultural impact.
- **Generation:** 50 Uzbek prompts expecting longer, open-ended responses. For instance: “*O‘zbekistonning mustaqillik kunini nishonlash haqida qisqa hikoya yozing*” (≈200–300 words expected).

All references were manually checked for correctness by the author, a native Uzbek speaker. No additional annotators were used because of resource constraints.

3.3 Tasks and Evaluation

- **Translation:** Prompts followed the format “*Translate from [source_lang] to [target_lang]: [text].*” We scored outputs using BLEU (via SacreBLEU [21]) and a proprietary Gemini scorer, which rated fluency and accuracy on a 0–10 scale.

- **Comprehension:** Prompts combined passage and question, e.g., “*Context: [passage]. Question: [question]. Answer:*”. A native Uzbek speaker manually judged answers for correctness and coherence, accounting for Uzbek’s complex morphology.

- **Generation:** Prompts were issued directly, with outputs evaluated manually against criteria such as language accuracy, length, style, and topic relevance.

All tasks were zero-shot: models received no examples beyond the prompt.

4 Results

The evaluation revealed stark disparities in performance across the models. Only Kimi-K2-Instruct demonstrated robust capabilities suitable for practical use in Uzbek, while the other six models produced outputs that were often incoherent, inaccurate, or irrelevant—frequently defaulting to English, mixing with Turkish, translating to Russian, or generating hallucinated content. Detailed quantitative results for the

translation task are presented in Table I, including average BLEU and Gemini scores (averaged across Uz→En and En→Uz directions, as Uz→En tended to score slightly higher due to models' stronger English bias). For comprehension and generation, where metrics were less standardized, we provide qualitative breakdowns and counts.

Table I:

Average translation performance metrics across directions. Gemini scores were not computed for all models due to consistently poor outputs rendering detailed scoring inefficient; estimates for missing values are based on sample assessments.

Model	Avg. BLEU	Avg. Gemini Score (0-10)
DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B	0.28	1.00
Falcon3-1B-Instruct	0.05	0.00
Gemma-2-2B-it	0.34	6.28
GLM-Edge-1.5B-Chat	0.082	0.00
Kimi-K2-Instruct	0.54	9.14
Llama-3.2-1B-Instruct	0.11	2.00
Qwen3-0.6B	0.011	0.00

To illustrate variability in translation quality, we analyzed per-example BLEU scores (computed individually for each of the 50 translation pairs). These were sorted in descending order and plotted for each model (Figures 1-7). The distributions highlight inconsistency: even top-performing examples for

weaker models rarely exceeded 0.02, with rapid drops to near-zero, indicating failure on complex or jargon-heavy sentences. Kimi-K2-Instruct's plot shows a more gradual decline, with many scores above 0.4, suggesting better handling of diverse domains.

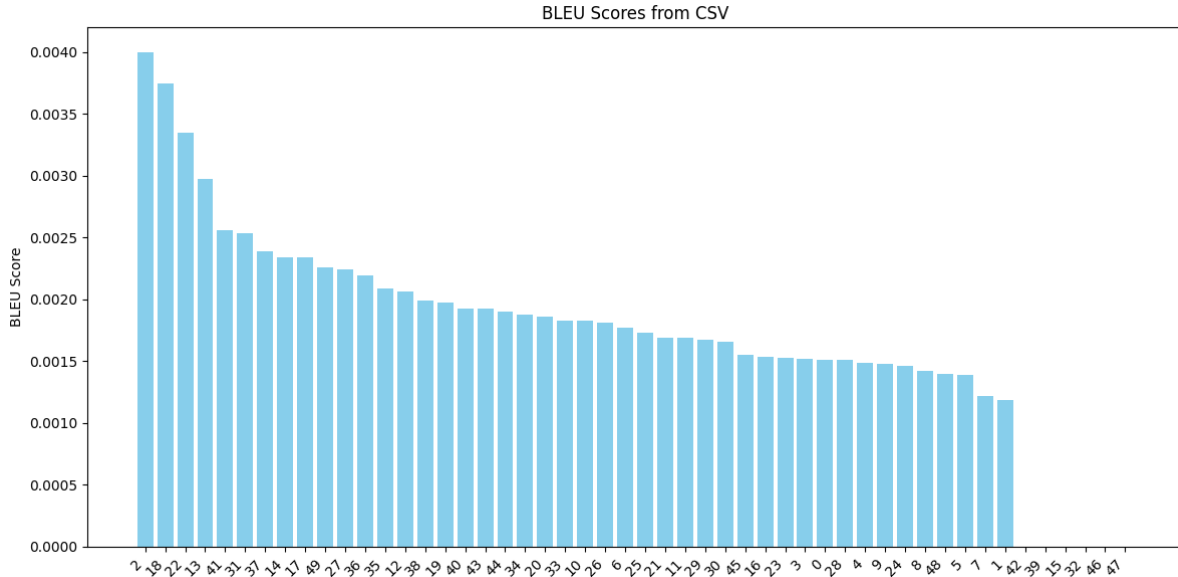

Figure 1: Sorted BLEU scores for DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B, starting at ~0.04 and dropping sharply, reflecting sporadic success on simple phrases but failure on technical/jargon items.

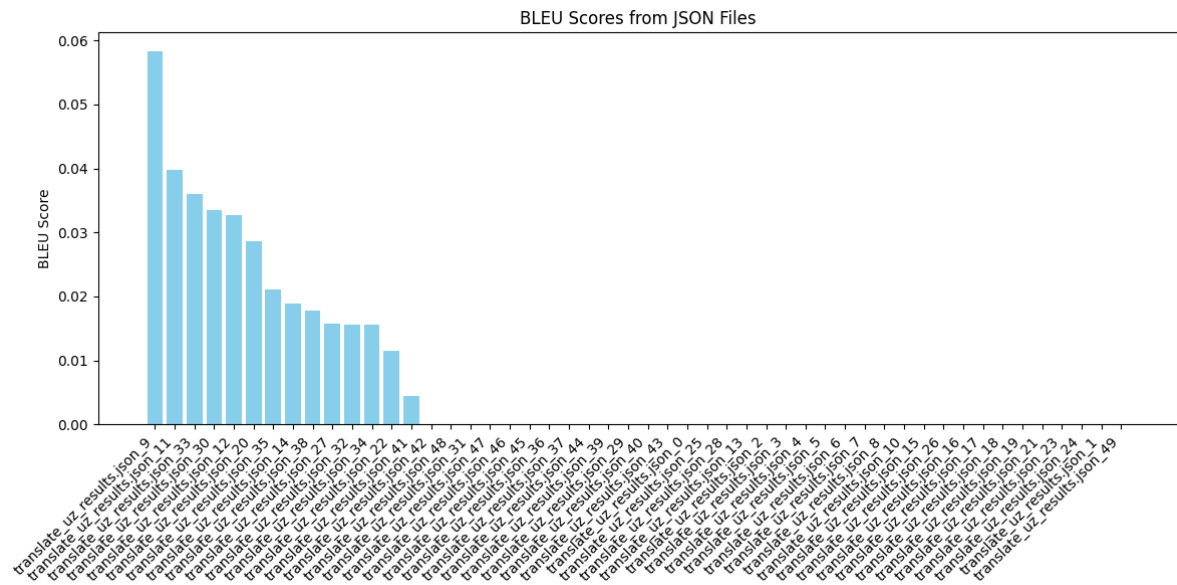

Figure 2: Sorted BLEU scores for Falcon3-1B-Instruct, with maximal ~0.06 and most near and equal 0, dominated by hallucination.

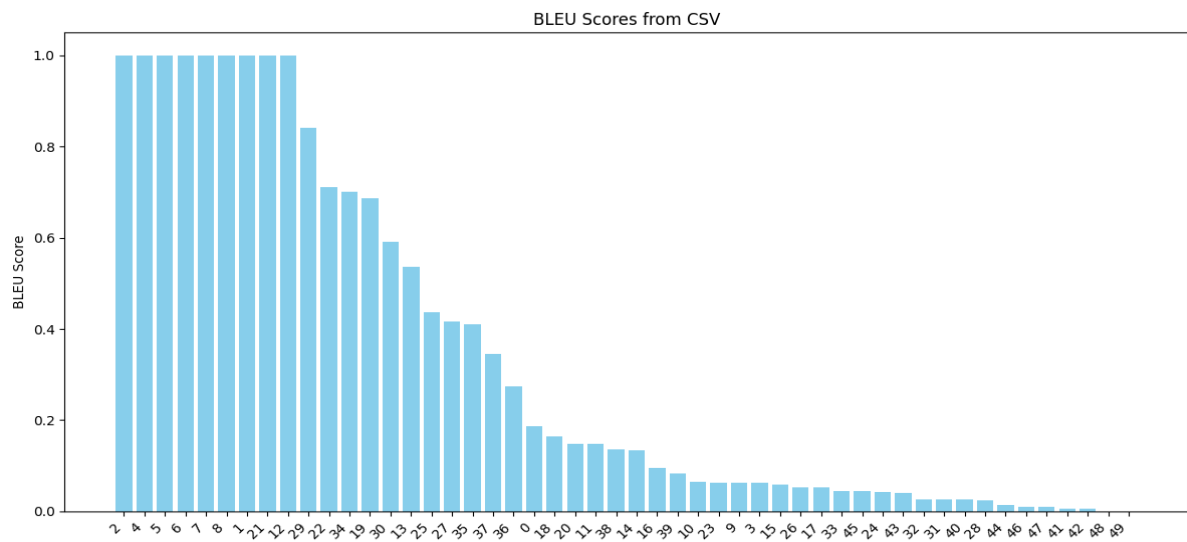

Figure 3: Sorted BLEU scores for Gemma-2-2B-it, starting at a peak of ~1.0 and dropping sharply after 10-15 examples to below 0.6, with most scores falling below 0.2, reflecting partial competence but frequent language mixing.

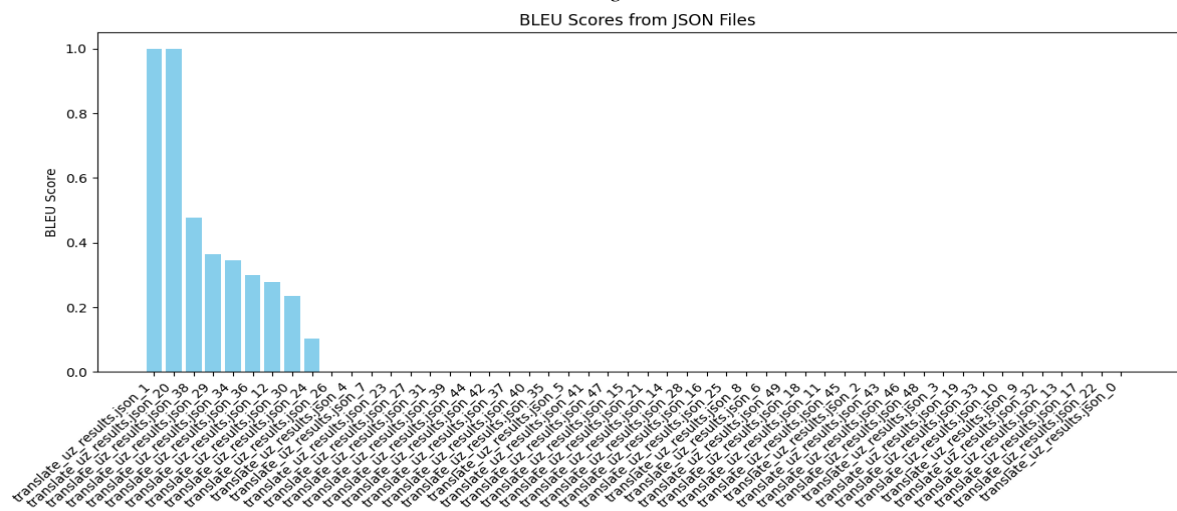

Figure 4: Sorted BLEU scores for GLM-Edge-1.5B-Chat, with couple of successful translations and remaining near or equal 0 across most examples, indicating consistent incoherence.

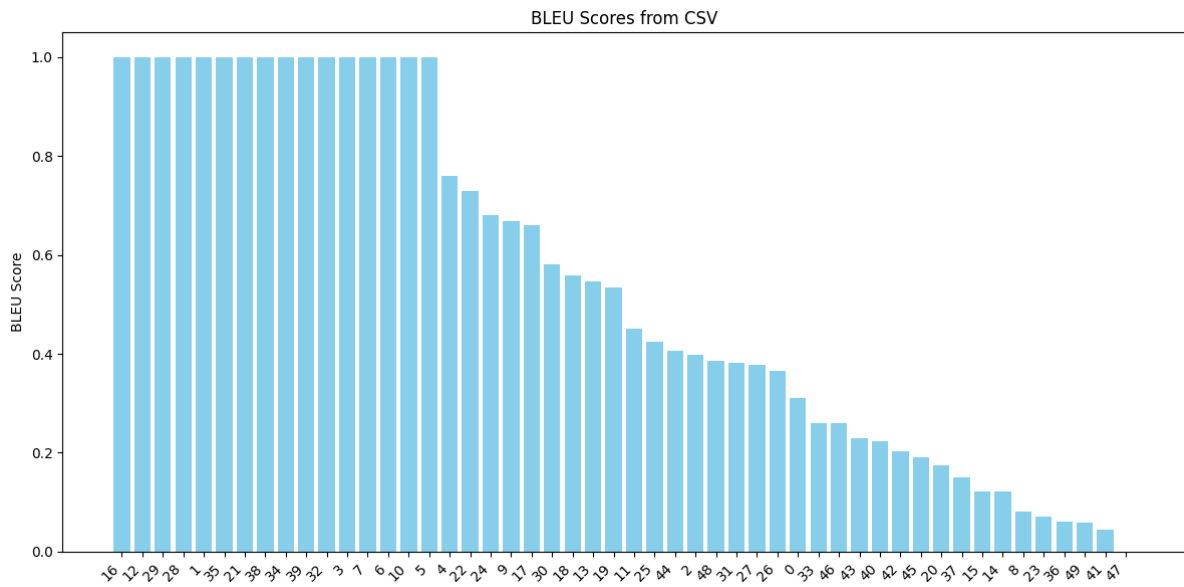

Figure 5: Sorted BLEU scores for Kimi-K2-Instruct on Uzbek translation tasks. The chart shows several high-performing translations with BLEU scores near 1.0, while the rest gradually decrease, reflecting strong overall performance with some variability across examples.

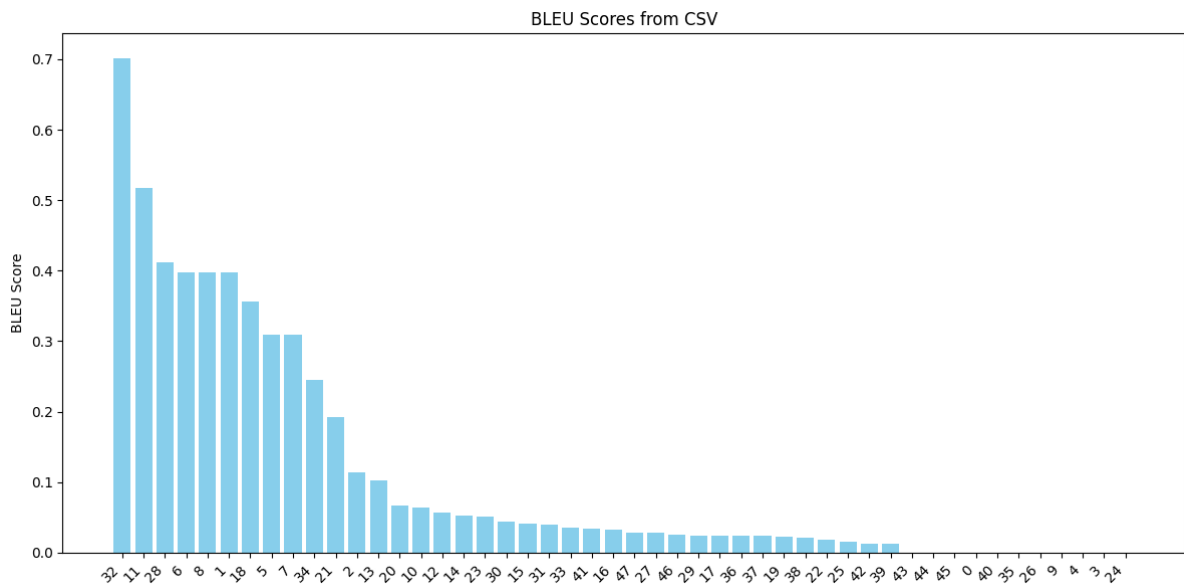

Figure 6: Sorted BLEU scores for Llama-3.2-1B-Instruct, with a couple of successful translations and the highest score reaching up to 0.7, and the remaining being near or equal to 0 across most examples, indicating inconsistent and generally low-quality performance.

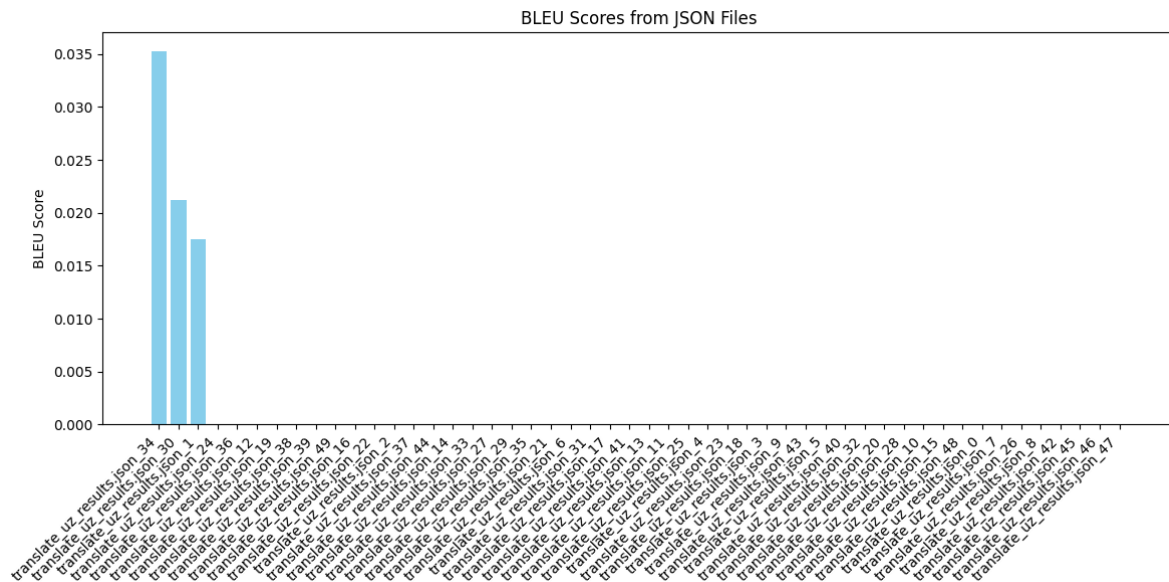

Figure 7: *Qwen3-0.6B* shows the evaluated system's performance. Only a few files have non-zero scores, with the highest being extremely low at approximately 0.035. The overwhelming majority of the test files resulted in a BLEU score of 0, indicating a complete failure to produce coherent translations. This chart demonstrates consistently poor performance.

For comprehension and generation, no LLM except **Kimi-K2-Instruct** showed any performance, leaving nothing to represent for the other models. **Kimi-K2-Instruct** excelled in these tasks, performing exceptionally well across all examples. Each of the questions was assessed manually and checked for accuracy, confirming its superior capability in understanding and generating Uzbek content.

5 Discussion

The benchmark results highlight the major difficulties that open-source pre-trained LLMs face with low-resource languages like Uzbek, especially without task-specific fine-tuning. Among the seven models tested, only **Kimi-K2-Instruct** showed consistent usability across translation, comprehension, and generation. Its advantage likely comes from exposure to related Turkic languages during pre-training [16], which matches earlier findings that multilingual models often benefit from transfer learning between linguistically close languages [4].

The other models—**DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B**, **Falcon3-1B-Instruct**, **Gemma-2-2B-it**, **GLM-Edge-1.5B-Chat**, **Llama-3.2-1B-Instruct**, and **Qwen3-0.6B**—struggled severely. Common issues included hallucinations, mixing in Turkish or Russian, and near-zero BLEU scores on most translation examples, showing little to no Uzbek coverage in their training data [12–18].

Looking at per-example BLEU distributions (Figures 1–7), we see an important pattern: even models with moderate averages, such as **Gemma-2-2B-it** (0.34), collapse when tested on complex or domain-heavy sentences [14]. This drop suggests that both training data quality and architecture strongly affect performance on morphologically rich, agglutinative languages like Uzbek [9]. In contrast, **Kimi-K2-Instruct** maintained relatively high scores (above 0.3 on

more than half of the samples), consistent with its mixture-of-experts design and reported multilingual focus [16].

In comprehension and generation tasks, **Kimi-K2-Instruct** again stood out as the only model producing coherent, relevant answers. Manual evaluation confirmed that it could respond to a range of prompts—from inferential questions to short narratives—making it a promising candidate for fine-tuning with larger Uzbek datasets such as **UzLiB** [9, 10]. By comparison, other models often defaulted to English or produced irrelevant text, repeating problems seen in early multilingual NLP efforts where low-resource languages lacked training data [5, 6].

This study is not without limits. The dataset was small (180 examples) and annotated by a single person, which risks bias even though the annotator is a native speaker [1]. Evaluation for comprehension and generation was also qualitative, which makes cross-model comparison less precise, a challenge noted in earlier Uzbek NLP work [4]. Expanding with **UzLiB**'s grammatical probes [9] or building larger corpora from news archives like *Kun.uz* [3] could make future results more robust.

Finally, compute constraints remain a practical barrier. In Uzbekistan, access to high-end GPUs is limited, and cloud rental (e.g., an A40 on RunPod) is prohibitively expensive. This makes lightweight but effective models, such as **Kimi-K2-Instruct**, more suitable for local research and applications [3].

Overall, the findings recommend **Kimi-K2-Instruct** as the best starting point for fine-tuning Uzbek NLP models under tight resource conditions. This work builds on resources like **BERTbek** [4] and **mGPT-1.3B-Uzbek** [7], helping to bridge the gap between linguistic benchmarks and real-world performance in low-resource settings.

6 Conclusion

This study evaluates seven open-source pre-trained LLMs, with parameter sizes between 0.6B and 2B, on three Uzbek language tasks: translation, comprehension, and generation. The setup reflects Uzbekistan's current resource limitations, where large-scale compute is scarce. Using zero-shot prompting on a 180-example dataset, the results show that **Kimi-K2-Instruct** is the only model reaching practical usability. It achieved an average BLEU score of 0.54 and performed reliably on comprehension and generation tasks, with outputs manually checked for accuracy.

The remaining models—**DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B**, **Falcon3-1B-Instruct**, **Gemma-2-2B-it**, **GLM-Edge-1.5B-Chat**, **Llama-3.2-1B-Instruct**, and **Qwen3-0.6B**—fell short, producing incoherent outputs, mixing in other languages, or hallucinating. Per-example BLEU scores further underline the gap: while most models broke down on anything beyond simple sentences, **Kimi-K2-Instruct** showed stable performance, likely benefiting from exposure to related Turkic languages during training.

For Uzbek NLP practitioners, these results offer a clear direction: **Kimi-K2-Instruct is the most effective foundation for fine-tuning when working with limited compute**. As the country moves toward stronger AI infrastructure, with GPU clusters and data centers on the horizon, this benchmark provides a baseline for developing more capable models. Future work should focus on enlarging datasets, incorporating linguistic test suites such as **UzLiB**, and drawing on local text resources to push performance further and support wider AI adoption in Uzbekistan.

References

1. Worldometers, "Uzbekistan population," Worldometers.info, 2025. [Online]. Available: <https://www.worldometers.info/world-population/uzbekistan-population/>
2. Qalampir.uz, "Uzbekistan: The influence of other countries' soft power is growing," Qalampir.uz, n.d. [Online]. Available: <https://qalampir.uz/en/news/uzbekistonda-boshk-a-davlatlar-yumshok-kuchi-ning-ta-siri-oshib-bormok-da-111180>
3. UzDaily, "Uzbekistan to establish major cluster for AI model training," UzDaily.uz, n.d. [Online]. Available: <https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistan-to-establish-major-cluster-for-ai-model-training/>
- A. Sobirov and U. Karimov, "BERTbek: A pre-trained language model for Uzbek," in *Proc. 3rd Workshop NLP Uralic Turkic Lang. (SIGUL)*, 2024, pp. 45–53. [Online]. Available: <https://aclanthology.org/2024.sigul-1.5/>
- A. Sobirov and U. Karimov, "BERTbek: A pre-trained language model for Uzbek," in *Proc. 3rd Workshop NLP Uralic Turkic Lang. (SIGUL)*, 2024, pp. 45–53. [Online]. Available: <https://aclanthology.org/2024.sigul-1.5/>
4. AI Forever, "mGPT: Multilingual generative pre-trained transformer," GitHub, n.d. [Online]. Available: <https://github.com/ai-forever/mGPT>
5. AI Forever, "mGPT-1.3B-Uzbek model card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/ai-forever/mGPT-1.3B-uzbek>
6. Tilmoch, "Tilmoch: Translation and writing assistant for Uzbek," Multilingual.com, n.d. [Online]. Available: <https://multilingual.com/tashkent.aitinkerers.org>
7. UzLiB, "Uzbek linguistic benchmark (UzLiB)," GitHub, n.d. [Online]. Available: <https://github.com/uzlib/uzlib>
8. UzLiB, "UzLiB dataset card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/datasets/uzlib/uzlib>
9. Hugging Face, "Hugging Face Hub: Platform for model distribution," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/>
10. DeepSeek, "DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B model card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/deepseek-ai/DeepSeek-R1-Distill-Qwen-1.5B>
11. TII UAE, "Falcon3-1B-Instruct model card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/tiiuae/Falcon3-1B-Instruct>
12. Google, "Gemma-2-2B-it model card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/google/gemma-2-2b-it>
13. Z.ai and THUKEG, "GLM-Edge-1.5B-Chat model card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/zai-org/glm-edge-1.5b-chat>
14. Moonshot AI, "Kimi-K2-Instruct model card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/moonshotai/Kimi-K2-Instruct>
15. Meta AI, "Llama-3.2-1B-Instruct model card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/meta-llama/Llama-3.2-1B-Instruct>
16. Alibaba, "Qwen3-0.6B model card," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/Qwen/Qwen3-0.6B>
17. Hugging Face, "Transformers: Open-source library for NLP," Hugging Face, n.d. [Online]. Available: <https://huggingface.co/docs/transformers/index>
18. P. Rajpurkar, J. Zhang, K. Lopyrev, and P. Liang, "SQuAD: 100,000+ questions for machine comprehension of text," in *Proc. EMNLP*, 2016, pp. 2383–2392.
19. M. Post, "A call for clarity in reporting BLEU scores," in *Proc. 3rd Conf. Mach. Transl. (WMT)*, 2018, pp. 186–191.
20. C.-Y. Lin, "ROUGE: A package for automatic evaluation of summaries," in *Proc. ACL Workshop Text Summarization Branches Out*, 2004, pp. 74–81.
21. K. Yusupkhujayev, "Uzbek LLM benchmarking code and data," GitHub, n.d. [Online]. Available: <https://github.com/khasanyusupkhujayev/uzbek-llm-bench>

№71 2025

Annali d'Italia

ISSN 3572-2436

The journal is registered and published in Italy.
Articles are accepted each month.
Frequency: 12 issues per year.
Format - A4 All articles are reviewed
Free access to the electronic version of journal

Chief editor: Cecilia Di Giovanni

Managing editor: Giorgio Bini

- Hoch Andreas MD, Ph.D, Professor Department of Operative Surgery and Clinical Anatomy (Munich, Germany)
- Nelson Barnard Ph.D (Historical Sciences), Professor (Malmö, Sweden)
- Roberto Lucia Ph.D (Biological Sciences), Department Molecular Biology and Biotechnology (Florence, Italy)
- Havlíčková Tereza Ph.D (Technical Science), Professor, Faculty of Mechatronics and Interdisciplinary Engineering Studies (Liberec, Czech Republic)
- Testa Vito Ph.D, Professor, Department of Physical and Mathematical management methods (Rome, Italy)
- Koshelev Andrey Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology and Journalism (Kiev, Ukraine)
- Nikonov Petr Doctor of Law, Professor, Department of Criminal Law (Moscow, Russia)
- Bonnet Nathalie Ph.D (Pedagogical Sciences), Faculty of Education and Psychology (Lille, France)
- Rubio David Ph.D, Professor, Department of Philosophy and History (Barcelona, Spain)
- Dziejcz Stanisław Ph.D, Professor, Faculty of Social Sciences (Warsaw, Poland)
- Hauer Bertold Ph.D (Economics), Professor, Department of Economics (Salzburg, Austria)
- Szczepańska Janina Ph.D, Department of Chemistry (Wrocław, Poland)
- Fomichev Vladimir Candidate of Pharmaceutical Sciences, Department of Clinical Pharmacy and Clinical Pharmacology (Vinnytsia, Ukraine)
- Tkachenko Oleg Doctor of Psychology, Associate Professor (Kiev, Ukraine)

and other experts

Edition of journal does not carry responsibility for the materials published in a journal. Sending the article to the editorial the author confirms it's uniqueness and takes full responsibility for possible consequences for breaking copyright laws

500 copies

Annali d'Italia

50134, Via Carlo Pisacane, 10, Florence, Italy

email: info@anditalia.com

site: <https://www.anditalia.com/>